

Анатоль ТРАФІМЧЫК

**ВОБРАЗ
ТАДЭВУША КАСЦЮШКІ
Ў БЕЛАРУСКІМ
МАСТАЦКІМ СЛОВЕ**

ВОБРАЗ ТАДЭВУША КАСЦЮШКІ Ў БЕЛАРУСКІМ МАСТАЦКІМ СЛОВЕ

Анатацыя

Праца рэпрэзентуе ўпершыню праведзенае на матэрыяле беларускай літаратуры даследаванне мастацкага вобраза ачольніка паўстання 1794 г., героя барацьбы за незалежнасць англійскіх калоній у Паўночнай Амерыцы Т. Касцюшкі. Увагай ахопліваецца, бадай, увесь корпус беларускіх літаратурна-мастацкіх тэкстаў, прысвечаных Касцюшку.

Не ставячы на мэце даць агульную ацэнку эстэтычных вартасцей твораў, у сваёй аналітыцы абзначанай тэмы, акрамя літаратуразнаўчых аспектаў, даследчык кіраваўся прынцыпамі гістарызму і мастацкай праўды, што дазволіла падыйсці з аднаго боку шырэй, а з іншага – больш канкрэтна да прадмета даследавання. Аўтар прытрымліваўся ў асноўным храналагічнага парадку пры разглядзе твораў, гісторыя якіх пачынаецца яшчэ пры жыцці Т. Касцюшкі, а заканчваецца... ды, здаецца, пакуль не заканчваецца.

Праца, разлічаная на перадусім філолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, можа быць цікаваю шырокаму колу чытачоў як на Беларусі, так і за яе межамі.

Змест

Уступ

Лірыка

Вершы (канца XVIII – XIX ст.)

Вершы (XX – пачатку XXI ст.)

Пераклад

Лірычныя нарысы

Эпас

Драматургія

Заклучэнне

Униженная Швеция и уничтоженная Польша, вот великие права Екатерины на благодарность русского народа.

А. С. Пушкин

Никто так не угнетал поляков, как русский народ.

Куляндыю і Польшчу яны разам падзялілі, гэтыя тры каранаваныя разбойнікі. Яны дзялілі сто год, Яны ірвалі па жывому мясу, і рускі разбойнік урваў болей, таму што быў тады мацней (Ленін. ПСС. Т. 32. С. 89-90)

В. И. Ленин

Жыве Беларусь! Люд Касцюшкаў падданым не будзе!

І. Э. Багдановіч

Хочаце быць свабоднымі? Дык будзьце імі!

Якуб Ясінскі

Літва! Землякі і суайчыннікі мае!

На вашай нарадзіўся зямлі

і ў запале праведным для маёй Бацькаўшчыны

адгукоецца ўва мне найасаблівейшая прывязанасць да тых,

спаміж каго распачаў я жыццё.

Тадэвуш Касцюшка

Aczyniali to byli muzyki, uhledzieli szto kiepsko, daj dawaj buntowaci sia pad Kaściuszkaju; a Kaściuszko to każe: kali muzyki chociać uże sami baranici swaju ziemię tak niechaj że nie służyć pańszczyńy, da i nie płacić u kaznu abroku za ziemię. Ot heto tak sprawiedliwość! – No sztoż kali Maskal spyniu Manichwest Kaściuszki kab nie pabuntować usich muzykou. Dla taho to i pabili Maskale Kaściuszku, bo kab muzyki usie razem byli zbuntowali sia i uchapili za sakiery, naży i kosy, takby Maskal musieuby prapaści bez poustania i my na wiek wiekou uże byliby wolnyje.

Jaśko haspadar z pad Wilni. Mużyckaja prauda, № 2

Уступ

Каларытная постаць Тадэвуша Касцюшкі ў беларускай і, па вядомых прычынах, замежнай гістарыяграфіі (зразумела, Польшча тут па-за канкурэнцыяй) вывучана дастаткова падрабязна: асветлена яго найперш грамадска-палітычная дзейнасць, якая мела глабальныя маштабы, стасункі з сябрамі і роднымі, не забыта і каханне. Такая цікавасць з’яўляецца натуральнай. Тадэвуш Касцюшка даўно зацвердзіўся як падставовы герой айчынай гісторыі ў адным шэрагу з такімі асобамі, як Вітаўт, Канстанцін Астрожскі, Кастусь Каліноўскі... Аднак чамусьці так здарылася, што ў параўнанні з тым жа Кастусём Каліноўскім¹ вобраз Тадэвуша Касцюшкі не стаўся такім прываблівым для беларускага мастацтва, у тым ліку літаратуры². Па назіраннях С. Рачэўскага, “уклад жа іншых (акрамя Ф. Багушэвіча – А. Т.) класікаў беларускай літаратуры ў мастацкае асэнсаванне жыцця і ідэалаў Касцюшкі – гэта найчасцей абагульненыя вобразы інсургентаў, з якімі вядомы славянін падзяліў горыч няспраўджаных надзей на перамогу”³.

І наўрад ці тут справа заключаецца толькі ў сацыяльна-палітычнай кан’юнктуры: яна, канешне, уплывала на фарміраванне іміджу гістарычных постацей, але, думаецца, не магла ствараць пры гэтым яго адназначнасць, хаця б таму, што нацыянальна-дысідэнцкі рух існаваў, наперакор неспрыяльным варункам (і часта нават дзякуючы ім, інакш бы ён не з’яўляўся б такім).

Аб’ём жа айчынай гістарыяграфіі – ад невялікіх артыкулаў да грунтоўных прац – усё ж прыкметны (дастаткова ўспомніць агромністы аб’ём працы, выкананы апошнім часам Я. Анішчанкам⁴), хаця і бянтэжыць неадэкватнае стаўленне да Тадэвуша Касцюшкі беларускіх уладаў, недастатковае, мінімальнае шанаванне памяці аб ім на радзіме, што – адсюль – не можа не сказацца на інфармацыйнай абазнанасці народа: толькі прадстаўнікі гуманітарнай інтэлігенцыі ўспрымаюць Тадэвуша Касцюшку як непасрэдна прыналежага да нашай гісторыі, тым часам люду паспалітаму больш вядома фігура А. Суварова, які праліў на Беларусі нямала крыві пры падаўленні паўстання, аднак у далейшым расійская імперыялістычная прапаганда зрабіла з

¹ Гл., напрыклад: Борсук Н. М. Постаць К. Каліноўскага ў асэнсаванні сучаснай беларускай паэзіі // “Тадэвуш Касцюшка і яго час”, міжнародная канф. (2004; Брэст). Міжнародная навуковая канферэнцыя “Тадэвуш Касцюшка і яго час”, 20-21 мая 2004 г. [Тэкст]: [прысвеч. 210-годдзю паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі: матэрыялы] / Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст: Выд-ва УА “БрДУ імя А. С. Пушкіна”, 2004. – С. 86-91.

² Гл. для параўнання пра набыткі польскай культуры, напрыклад: Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji. – Warszawa: Państwowe Zakład Wydawnictw Szkolnych, 1968. – 462 s.; Kopcowski J. Tadeusz Kościuszko // Życiorysy historyczne, literackie i legendarne. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – S. 155-187; Stepnik K. Legenda Legionów. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – 161 s.; Niepodległość i pamięć, 1996, № 1; Mitzner P. Teatr Tadeusza Kościuszki. Postać Naczelnika w teatrze 1803 – 1994. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2002. – 318 s.; Несцярчук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцярчук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – С. 228-229.

³ Рачэўскі Ст. Р. Тадэвуш Касцюшка: вяртанне на Беларусь // Веснік Брэскага ўніверсітэта. Экафіласофія. Права. Літаратуразнаўства. Мовазнаўства. Педагогіка, 2001, № 3. С. 60.

⁴ Гл. хаця б: Анішчынка Я. Інкарпарацыя. Літоўская правінцыя ў падзелах Рэчы Паспалітай. – Мн.: Хурсік, 2003. – 469 с.

яго вызваліцеля беларусаў з-пад прыгнёту польскіх ды літоўскіх феадалаў. У аўтарытэтным для савецкіх часоў пяцітомным выданні гісторыі Беларусі з удзелам сумна вядомага Л. С. Абэцэдарскага Касцюшка згадваецца адно двойчы: 1) як “выдатны польскі патрыёт” беларускага паходжання, 2) мімаходзь паведамляецца пра падаўленне паўстання пад яго кіраўніцтвам⁵, быццам бы і барацьбы там сур’ёзнай не было, як і яе наступстваў для ўсёй Еўропы.

Паводле сучаснай “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”, на час выпуску тома “ў Беларусі імем Касцюшкі названы вуліцы ў Гродне, Брэсце, Косаве, устаноўлены мемарыяльныя знакі ў Гродне і Косаве”⁶. Праўда, гэта ўжо няпоўны пералік: акрамя таго, ёсць населены пункт на Магілёўшчыне з яго імем, помнік-бюст у Малых Сяхновічах, побач з якімі – адзіны Касцюшкаўскі парк з дрэвамі, некалі пасаджанымі генералам, і там жа, у школцы, музейны пакой, а таксама памятная капліца ва ўшанаванне палеглых касцюшкаўцаў на Крупчыцкім вайсковым полі⁷. У той жа час “у памяць Касцюшкі пад Кракавым насыпаны курган, яму пастаўлены помнікі ў Кракаве, Лодзі (Польшча), Вашынгтоне, Чыкага, Мілуокі, Кліўлендзе (ЗША), Салюры (Швейцарыя). Яго імем названа самая высокая гара Аўстраліі, адна з акруг штата Індыяна, горад у штаце Місісіпі, астравы на Алясцы (ЗША)”⁸. У ягоны гонар названыя вуліцы амаль у кожным польскім горадзе. А таксама ў Белградзе, Санкт-Пецярбурзе, Будапешце, Вільні, Рыа-дэ-Жанэйра...⁹ Толькі зусім нядаўна, у 2004 г., (і то пачатак паклалі замежныя субсідыі) у Марачоўшчыне (у літаратуры сустракаецца назва “Мерачоўшчына”) аднавілі радавы маёнтак Касцюшкаў пад Косавам Івацэвіцкага раёна Брэсцкай вобласці, дзе стварылі і адпаведны музей. У перспектыве плануецца аднаўленне Косаўскага палаца ў адным ансамблі з фальваркам, вяртанне адной з вуліц Брэста імя Касцюшкі (гэта імя некалі насіла цяперашняя вуліца Гогаля – А. Т.), пабудова там жа помніка, прысваенне Т. Касцюшку найвышэйшага ганаровага звання нашай краіны – Героя Беларусі (ініцыятыва гэтых ды шэрага іншых мерапрыемстваў належыць Фонду Касцюшкі)¹⁰.

Сёння можна казаць пра існаванне пэўнага беларускага гістарыяграфічнага дыскурсу вакол касцюшкаўскай постаці, што стаяла ў цэнтры лёсавырашальных для нашых зямель падзей, але ж задача гэтай працы мае літаратуразнаўчы характар, таму даследаванні гісторыкаў фігуруюць у ёй мінімальным чынам з мэтай экстрапаляцыі іх адносна нашай тэмы.

⁵ Гісторыя Беларускай ССР. У 5-і т. Т. 1. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – С. 194, 446.

⁶ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4. – Мн.: БелЭН, 1997. – С. 145-146.

⁷ Несцячук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцячук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – С. 15, 206-207.

⁸ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4. – Мн.: БелЭН, 1997. – С. 145-146.

⁹ Лашкевіч К. Як TUTэйшыя змянялі свет. Касцюшка // <http://news.tut.by/society/132571.html>

¹⁰ Несцячук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцячук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – 296 с.

Лірыка

Вершы (канца XVIII – XIX ст.)

У беларускай літаратуры не існуе, так бы мовіць, “кашцюшкіяны”, хаця напачатку такія тэндэнцыі назіраліся. Ёсць інфармацыя пра верш “Генералу Касцюшку ў дзень ягоных імянін у Сяняве”, створаны ў 1792 г.¹¹ Яшчэ пры жыцці героя ўзніклі і працяглы час бытавалі ў народным асяродку песні, звязаныя з імем Тадэвуша Касцюшкі.

Беларусы шанавалі памяць пра Тадэвуша Касцюшку. У легендах, паданнях, песнях захоўвалі яны светлы ўспамін пра свайго земляка-заступніка: “Касьцюшка зваяваў бы сьвет цэлы, каб паны яго слухаць хацелі, але паны, як паны: гулялі, банкетавалі, Касьцюшкі не слухалі, затым і Польшча прапала”. “Кажуць, што ў Касьцюшкі то быў такі плашч, што кулі яго не прабівалі: аднаго разу маскалі на яго знячэўку напалі, так ён не пасьпеў таго плашча злажыць, так яго чыста пасеклі і забралі”¹². Народам падкрэсліваецца мудрасць і патрыятызм легендарнай асобы: так, калі Павел I умоваю вызвалення Т. Касцюшкі паставіў прынясенне прысягі яму на вернасць, апошні, папрасіўшы часу падумаць, звярнуўся да сяброў на волі, каб прывезлі яму зямлі з Радзімы, якую ён таемна засыпаў у свае боты, надзеў іх і, прыклаўшы руку да сэрца, сказаў: “Клянуся быць да смерці верным той зямлі, на якой стаю”, пасля чаго Павел I так расчуліўся, што не толькі вызваліў Т. Касцюшку з няволі, але вярнуў яму яго баявую шаблю, падарыў паліто са свайго пляча і дазволіў выехаць з Расіі, а таксама вызваліў і вярнуў з высылкі ў Сібір многіх яго сяброў¹³.

Нягледзячы на вузкую сацыяльную базу ваенных канфліктаў часоў падзелу Рэчы Паспалітай, што не спрыяла ўдзелу ў іх шырокіх сялянскіх масаў, у іх асяродку тым не менш Касцюшка дзякуючы асабістым якасцям змог прабудзіць давер і гарачую сімпатыю да сябе, якая дарастала да культуры¹⁴, ператварыўшыся ўрэшце ў фальклорныя творы.

Ліра-эпічны сказ, умоўна названы даследчыкамі “Беларускай песняй пра Касцюшку”, упершыню быў запісаны і апублікаваны паралельна двума збіральнікамі фальклорнага багацця – П. Шэйнам і нейкім Пламеньчыкам – ва ўсходняй частцы Беларусі (другая палова XIX ст.), што цікава і ў нейкім сэнсе знамянальна ўжо само па сабе, бо сведчыць пра этнічнае адзінства вялікай беларускай тэрыторыі: як бачна з песні, насельніцтва нават тых земляў, на якіх практычна не вялося ваенных дзеянняў, усведамляла падзеі паўстання як ім

¹¹ Па: Бензярук А. Радаводы Касцюшкаў //

<http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/bienziaruk/kasciuszki/05.htm#3>

¹² Federowski M. Lud białoruski na Rusi litewskiej. – Kraków, 1903. – Т.3. – С. 2. – С.11. Цытуецца па: Юхо Я., Емяльянчык У. «Нарадзіўся я ліцьвінам...». – Менск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 65-66 (<http://txt.knihi.com/historyja/kascuska.html>).

¹³ Карповіч Л. Успамін пра Касцюшку // Ніва, 2007, 21 кастрычніка // <http://pahonia.promedia.by/str/2007-10/319.htm>

¹⁴ Гл., напрыклад: Копчевский Я. С. Тадеуш Костюшко. – Варшава: издательство Интерпресс, 1972. – С. 69; Stepnik K. Legenda Legionów. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 139-160; Kościuszko w kręgu motologii narodowej / pod redakcją Aliny Barszczewskiej-Krupy. – Łódź: Ibidem, 1995. – 126 s.

блізкія і ў той жа час, не зважаючы на асіміляцыйную палітыку суседзяў, ясна адрознівала сябе ад палякаў і расейцаў (“москалёў”)¹⁵.

Савецкія ж выданні запісаў песень П. Шэйна, прайшоўшы цензурнае сіта, атрымаўшы сацыяльную структурызацыю, гэтай песні не ўтрымліваюць. Ёсць толькі зазначэнне, што салдацкія песні на Беларусі з’явіліся і развіваліся у канцы XVIII – пачатку XIX стст. і мелі ўплыў рускіх салдацкіх песень, бо рэкруты заносілі іх у рэпертуар беларускай вёскі. Арыгінальныя салдацкія песні на тэрыторыі Беларусі, гаворыцца ў выданні “Беларускія народныя песні” 1962 г., “па ідэйнаму зместу блізкія да рускіх песень”¹⁶ (!). Падагнанасць пад ідэалагічныя патрабаванні бачыць братэрства усходнеславянскіх народаў відавочная: у канцы XVIII ст. рэкруты не маглі заносіць сваіх песень у рэпертуар беларускай вёскі, тым больш ідэйна блізкіх да рускіх, па той проста прычыне, што першыя рэкруты родам з Беларусі ў расійскім войску з’явіліся адно па другім падзеле Рэчы Паспалітай (1793 г.), калі на беларускіх землях была ўведзена рэкруцкая павіннасць¹⁷, і вярталіся яны дадому ў масавым парадку як мінімум праз чвэрць стагоддзя (такі быў тэрмін рэкрутчыны), гэта значыць, калі пачатак XIX ст. застаўся ў гісторыі. Напрыканцы ўступнага слова да раздзелу “Салдацкія песні” дадаецца, што “ў некаторых салдацкіх песнях ёсць водгукі розных гістарычных падзей”¹⁸, але якіх менавіта – не паведамляецца (што нядзіўна, улічваючы ступень і якасць увагі паўстанню савецкай гістарыяграфіі).

Паводле А. Каўкі, “Беларуская песня пра Касцюшку” друкавалася ў польскай газеце “Дзённік Познаньскі” (1882, № 68), дзе аўтар (Пламеньчык) паведамляў, што яшчэ ў юнацтве, на пачатку 1860-х гг., пачуў быў яе ў Лепельскім павеце ад аднае вясковае кабеты, але толькі дваццацю гадамі пазней, зноў адшукаўшы сялянку-спявачку, запісаў з яе вуснаў дакладны тэкст¹⁹ (на вялікі жаль, польскае перыядычнае выданне засталася па-за нашымі магчымасцямі ім скарыстацца, таму ў дадзеным выпадку даводзіцца даверыцца іншым, зарэкамендаваўшым сябе вучоным (А. Мальдзісу, А. Каўку, В. Дадзіёмавай, да таго ж працы двух апошніх выйшлі ў сучасны, больш ліберальны перыяд), якія мелі непасрэднае дачыненне да даследавання фальклорных помнікаў пра паўстанне 1774 г. і яго кіраўніка).

Сюжэтна варыянты песень падобныя: жаўнер выязджае “Маскву ваёваць”, развітваецца з каханай, якая пасля пагібелі героя галосіць па ім. Твор выкананы ў класічных традыцыях гэтага жанру. Патэтычнае гучанне яго дасягаецца

¹⁵ Пацверджанне апошняй тэзы гл. па “Песні”, запісанай П. Шэйнам: Шейн П. В. Белорусские народные песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний. – С.-Пб.: Типография Майкова, 1874. – С. 384.

¹⁶ Беларускія народныя песні. Са зборнікаў П. Шэйна. Склаў К. Кабашнікаў. – Мн.: Дзяржвыд БССР, 1962. – С. 416.

¹⁷ Бекцінееў Ш. Рэкруцкая павіннасць // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Кн. I. – Мн.: БелЭН, 2001. – С. 170.

¹⁸ Беларускія народныя песні. Са зборнікаў П. Шэйна. Склаў К. Кабашнікаў. – Мн.: Дзяржвыд БССР, 1962. – С. 416.

¹⁹ Каўка А. Наш Касцюшка // Голас Радзімы, 1990, 3 мая. – С. 7.

рознымі сродкамі: танічная рытміка ў звязку з сінтаксічнымі канструкцыямі (інверсіі, паўтарэнні, супрацьпастаўленні) стварае ў песні адпаведны настрой. Гэта дапаўняецца яшчэ і іншымі спосабамі: прыёмамі сімвалізацыі (напрыклад, у шэйнаўскай публікацыі фігуруе “Дунай-рэчанька” як традыцыйны сімвал нейкай мяжы, за якой знаходзіцца няродная зямля²⁰; сімвалічна і спатыканне ў варотах каня Касцюшкі, што з’яўляецца кепскай прыкметай), іншасказання (“*Вазьмі, маці, пяску жменю, / Пасей на каменю. / Як той пясок узыйдзець, / Так Касцюшка з вайны прыдзець*” – з публікацыі Пламеньчыка), паралелізму (“*Ляціць пятух чэраз рэку, / Пяе кукарэку, / Я ня ўвіжу Касцюшэчкі / Ад веку да веку. / Ляціць воран чэраз морэ, / А лятучы крачыць, / А хто ж майго Касцюшэчкі / Магілу аплачыць?*” – тамсама) і г. д. Вобраз Тадэвуша Касцюшкі таксама досыць алегарызаваўся, “зархетыпіўся”, ператварыўшыся ў вобраз напauлегендарнага, напauрэльнага гістарычнага змагара. На карысць гэтай думкі сведчыць рэзкае разыходжанне з сапраўднымі фактамі яго біяграфіі: Касцюшку не забілі, як у мастацкіх мэтах падае песня, а ўзялі ў палон, лінія кахання героя – таксама мастацкая выдумка фальклорнага твора. Такім чынам, можна лічыць, што падзеі паўстання сталі глебай для стварэння песні, а кіраўнік паўстанцаў – прататыпам яе галоўнага героя.

Нягледзячы на адносную і геаграфічную, і культурную блізкасць рэгіёнаў, дзе былі запісаны варыянты песні (Барысаўшчына і Лепельшчына), пры інтанацыйнай і экспрэсіўнай тоеснасці іх характар мае адно істотнае адрозненне: “у шэйнаўскай публікацыі заўважаецца пэўная сацыяльная і нацыянальная адчужанасць да паўстання як да чыста шляхецкага і польскага”²¹. Гэта магчыма вытлумачыць большым уплывам падзей паўстання на Лепельшчыне. Думаецца, што некаторыя прадстаўнікі гэтага рэгіёна бралі ўдзел у збройным чыне (калі такія факты маюць месца, то ўсё зразумела). У той час, калі Барысаўшчына аказалася ў стратэгічным тыле расійскіх войскаў – за Менскам, якога паўстанцы (атрад С. Грабоўскага) узяць не рашыліся, рушыўшы на паўднёвы ўсход, да Бабруйска, на паўночным захадзе ж ад Лепеля, на Браслаўшчыне, дзейнічаў атрад славутага кампазітара М. К. Агінскага²², таму і нацыянальны і сацыяльны аспекты успрымання падзей, іх мастацкая інтэрпрэтацыя там маглі быць адрозныя.

З “Беларускай песняй пра Касцюшку” цесна звязана яшчэ адзін кароценькі музычна-паэтычны фальклорны твор “Слаўна Вільня, слаўна Гродна, а слаўней Варшава”, які выконваўся іншы раз у якасці рэфрэну да першай²³. Складзены ж ён быў, хутчэй за ўсё, пасля бітвы пад Мацяёвіцамі²⁴. Як мяркуе Пламеньчык, “тон гэтай песні не зусім роўны і мае падобнасць да маларасійскіх думак”²⁵.

²⁰ Салавей Л. М. Дунай // Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 1: Акапэла – Куцця / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. – Мн.: БелЭн, 2005. – С. 450. Гл. таксама падрабязней сімвалізацыю Дунай-ракі ў беларускім фальклорна-культурным дыскурсе: Драздоў Ю., Салавей Л. Дунай // Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мн.: Беларусь, 2004. – С. 154-156.

²¹ Каўка А. Наш Касцюшка // Голас Радзімы, 1990, 3 мая. – С. 7.

²² Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. Ч. 1. – Мн.: Беларусь, 1994. – С. 240; Емельянчык У. Дыверсійныя рэйды ў паўстанні 1794 г. на Беларусі // Спадчына, 1994, № 3. – С. 52-58.

²³ Каўка А. Наш Касцюшка // Голас Радзімы, 1990, 3 мая. – С. 7.

²⁴ Дадзіёмава В. Музыкі паўстання // Маладосць, 1995, № 11. – С. 248.

²⁵ Цытуецца па: Дадзіёмава В. Музыкі паўстання // Маладосць, 1995, № 11. – С. 248.

Таму ж Пламеньчыку, як ён піша ў “Дзённіку Познаньскім”, давялося таксама чуць – ужо ў іншым месцы, на Дзісеншчыне – кароценькую прыпеўку:

*Наш Касцюшка слаўны быў,
Ён маскалёў добра біў.
Як Касцюшкі не стала –
Уся Польшча прапала.*²⁶

Можна упэўнена меркаваць, што гэты твор – трохі трансфармаваны Другі марш Касцюшкі, знойдзены В. Дадзіёмай у зборніку “Песні з музыкай, маршы войска польскага з канца XVIII і пачатку XIX стагоддзя. Сабраў і выдаў Я. Харашкевіч. Выданне другое. Т. II. Кракаў. 1898.” на польскай мове:

*Nasz Kościuszko dobry był,
Bo moskali dobrze bił.
Już Kościuszki nie mamy,
Rady sobie nie mamy.*²⁷

Пламеньчык гаворыць, што тэкст марша быў шырока папулярны на Беларусі (у прыватнасці, у Лепельскім павеце) у канцы XVIII і ў XIX ст. і існаваў з рознымі мелодыямі²⁸.

Трансфармацыя салдацкіх песень была з’явай прывычнага парадку для беларусаў, якія вымушаны былі служыць у войску польскім, а з XIX ст. – расійскім. “Песні набывалі беларускае вымаўленне, але ў іх захоўвалася вялікая колькасць русізмаў або паланізмаў”²⁹.

Стасоўна нашае тэмы цікавае паведамленне знаходзім у артыкуле Уладзіміра Арлова, які прыводзіць цытату з кнігі Міхаіла Марошкіна “Иезуиты в России” (Пецяярбург, 1867): “Чтобы обмануть бдительность правительства и избежать судебного преследования, иезуиты придумали такую хитрость: они переложили все революционные песни на напевы самых употребительных русских, так что под самый обыкновенный и общеизвестный напев вроде “Сани мои, сани” или “Вниз по матушке по Волге” пелась самая бунтовщицкая песня, вышедшая из шайки Костюшко”³⁰. Гэтыя словы даюць падставу меркаваць пра наяўнасць у мінулым вялікай колькасці песень, народжаных падзеямі 1794 г., інакш на іх наўрад ці спасылаўся б аўтар працытаваных слоў як на найбольш тыповыя песні антырасійскай скіраванасці. Дарэчы, В. Дадзіёмава выказвае нават меркаванне аб верагоднасці захавання песень пра Касцюшку да сённяшняга дня ў народным асяроддзі і іх пошук, маўляў, мог бы даць пэўны плён³¹; думаецца, увагі ў дадзеным накірунку заслугоўвае і пошукавая праца па матэрыялах польскіх ды літоўскіх архіваў.

²⁶ Паведамляецца па: Каўка А. Наш Касцюшка // Голас Радзімы, 1990, 3 мая. – С. 7.

²⁷ Дадзіёмава В. Нарадзілася ў асяроддзі Касцюшкі... // Мастацтва, 1994, № 1. – С. 36.

²⁸ Паведамляецца па: Дадзіёмава В. Нарадзілася ў асяроддзі Касцюшкі... // Мастацтва, 1994, № 1. – С. 36.

²⁹ Барыс С., Чаропка В. Беларускія гістарычныя песні // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 2. – С. 39.

³⁰ Арлоў У. У пошуках украдзенага скарбу. Гістарычнае эсэ // Польшча, 1993, № 4. – С. 142.

³¹ Дадзіёмава В. Музыкі паўстання // Маладосць, 1995, № 11. – С. 248.

Да касцюшкаўскага паэтычнага цыкла тагачася (канца XVIII – пачатку XIX ст.) далучаецца “Песня беларускіх жаўнераў 1794 года” – ананімны твор, які, паводле каментарыяў да “Анталогіі беларускай паэзіі”³², мае ўкраінскі і польскі аналагі, і ўрыўкамі з якога адкрываецца другое выданне хрэстаматыі “Беларуская літаратура XIX стагоддзя”³³. Стасоўна аўтарства “Песні...” усё ж можна выказаць пэўныя меркаванні³⁴. Літаратурна-мастацкія асаблівасці сведчаць, што адпачаткова твор пісаўся чалавекам высокаадукаваным, а публіцыстычная энергетыка радкоў наводзіць на думку пра непасрэднае дачыненне аўтара да падзей паўстання. Відавочна, арыгінал пісаўся хутчэй за ўсё па-польску, а затым перакладаўся. Аднак гэта не факт. Думаецца, існуе вялікая верагоднасць, што аўтарства песні належыць знакамітаму кампазітару Міхалу Клеафасу Агінскаму, які быў адным з военачальнікаў падчас збройнага чыну 1794 г. Да таго ж яго постаць арганічна ўпісваецца і ў польскі, і ў беларускі культуралагічны дыскурс, таму нявыключана магчымасць стварэння ім як мінімум двух моўных варыянтаў (напэўна, спярша польскага, затым беларускага) “Песні...” з прапагандысцкай мэтай пашырэння маштабаў паўстанцкага руху. Да таго ж М. К. Агінскі на тэму паўстання ствараў мастацкія творы, самым вядомым з якіх з’яўляецца марш паўстанцаў.

“Сваю кампазітарскую дзейнасць ён пачаў у 1790-я гг., калі стварыў шматлікія маршы і песні, што былі шырока распаўсюджаныя сярод касцюшкоўцаў. Сам ён так успамінаў пра гэта: “Я стварыў марш для майго атрада стралкоў са словамі, напісанымі да гэтай музыкі, і з таго часу гэты марш выконваўся ў многіх палках. Я напісаў таксама ваенныя і патрыятычныя песні, якія карысталіся вялікім поспехам, паколькі ўзбуджалі храбрасць, энергію і энтузіязм маіх таварышаў па зброі”. М. Агінскі, трэба думаць, быў аўтарам не толькі музыкі, але і слоў да сваіх маршаў. Пра гэта ўскосна сведчыць і ліст Ю. Нямцэвіча, датаваны 3 кастрычніка 1794 г., у якім аўтар піша, што ён ужо не ўпершыню з задавальненнем чытае дасланыя яму нядаўна вершы М. Агінскага. З ліста гэтага можна зрабіць выснову пра існаванне паэтычных твораў М. Агінскага і нават пра высокую ацэнку гэтых твораў старэйшым і больш вопытным паэтам”³⁵.

Сам Агінскі паведамляе пра сябе: “Я пісаў вершы, некаторыя з іх удаваліся, але хутка я зразумеў, што не нарадзіўся паэтам, што мне трэба прыкладаць шмат намаганьняў, каб пакласьці свае думкі на вершы; таму мае дзеці знойдуць сярод маіх рукапісаў толькі некалькі слабых спробаў майго вершаскладальніцкага таленту, што адлюстроўвалі мае душэўныя памкненні, знаёмлілі з патрыятычным энтузіязмам, які ажыўляў маё

³² Анталогія беларускай паэзіі. У 3 т. Т. 1. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1993. – С. 597-598.

³³ Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя / Склад. і аўт. камент. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн.: Вышэйшая школа, 1988. – С. 8

³⁴ Гл. таксама: Пяткевіч А. Станаўленне беларускай нацыянальнай ідэі ў кантэксце культурнага руху XIX ст. // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2005, Z. 23. – S. 133-134.

³⁵ Мазоўка Н. «Возьмем косы ды янчаркі...»: Папличнікі Тадэвуша Касцюшкі – Ю. Нямцэвіч, Я. Ясінскі, М. Агінскі // *Роднае слова*, 1994, № 2. – С. 73.

пяшчотнае юнацтва”³⁶. Водгук пра свае паэтычныя здольнасці неадназначны. З аднаго боку ён контрверсіруе з нашай гіпотэзай. Аднак з іншага – па тых вершах, якія да нас дайшлі³⁷, можна меркаваць, што гэта самаацэнка больш, чым сціплая. Да таго ж Агінскі выказвае яе ў кантэксце аповеда пра сваё юнацтва, таму зусім неабавязкова тыя словы экстрапаліраваць на ўсю біяграфію талента. Прынамсі пра свае кампазітарскія здольнасці, праз якіх Агінскі і стаў знакамітым, ён таксама не паведамляе як пра нешта надзвычайнае, хоць і адзначаў “вялікі поспех” ягоных музычных твораў³⁸.

Аднак выказаная гіпотэза патрабуе пільнага перадусім лінгвістычнага і літаратуразнаўчага аналізу на прадмет ідэнтыфікацыі і атаясамлення “Песні...” з тымі нешматлікімі паэтычнымі творамі М. Агінскага, што змаглі захавацца да нашага часу. Да таго ж, балазе, дайшлі да дня сённяшняга і публіцыстычныя ды мемуарныя творы, якія склалі чатыры тамы, што стала б каструктыўным кантэкстам для такога даследавання. У іх, як сцвярджае Наталля Мазоўка, ярка выявіўся талент Агінскага гісторыка і бліскучага апавядальніка. Але, адзначае яна ж, літаратурны бок творчай спадчыны такой выбітнай фігуры эпохі Асветніцтва вывучаны недастаткова³⁹.

Знаходзіцца яшчэ магчымы аўтар “Песні...” – гэта Якуб Ясінскі, таксама ліцьвін, удзельнік паўстання. “Ён стаў прыхільнікам радыкальных метадаў барацьбы і самым патрыятычным паэтам эпохі Асветніцтва ў ВКЛ. Вершы Якуба Ясінскага разыходзіліся па ўсёй Рэчы Паспалітай, расносілі сярод людзей вальнадумныя ідэі”⁴⁰.

Складаны лёс “Песні беларускіх жаўнераў 1794 года”. “У верасні 1935 года, у сувязі з VI з’ездам польскіх гісторыкаў, бібліятэка Віленскага універсітэта арганізавала выстаўку, прысвечаную мінуламу літоўска-беларускіх зямель. Адзін з арганізатараў выстаўкі, вядомы калекцыянер Міхал Бранштэйн, падрабязна апісаў экспанаты выстаўкі ў II томе “Дзённіка VI агульнага з’езду польскіх гісторыкаў у Вільні”. У якасці аднаго з найбольш рэдкіх экспанатаў ён назваў рукапіс невядомай “Песні беларускіх жаўнераў” з 1794 года. Аднак сам тэкст твора ні тады, ні пазней апублікаваны не быў, а сляды яго згубіліся”⁴¹. А. Мальдзісу з дапамогай Г. Кісялёва ўдалося патрапіць на след і адшукаць рукапіс у 21 фондзе аддзела рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР (зыходныя дадзеныя за савецкім часам). Гэта чатыры старонкі створанага лацінскай графікай рукапіснага тэксту, як вызначыў А. Мальдзіс, з яўнымі арфаграфічнымі прыкметамі XVIII ст.

³⁶ Агінскі М. К. Мая біяграфія // Спадчына, 1998, № 5. – С. 94.

³⁷ Гл. яго лірыку: <http://members.fortunecity.com/siomuha/Kleofas.htm>

³⁸ Агінскі М. К. Мая біяграфія // Спадчына, 1998, № 5. – С. 96.

³⁹ Мазоўка Н. «Возьмем косы ды янчаркі...»: Папленнікі Тадэвуша Касцюшкі – Ю. Нямцэвіч, Я. Ясінскі, М. Агінскі // Роднае слова, 1994, № 2. – С. 73.

⁴⁰ Несцярчук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцярчук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – С. 81.

⁴¹ Мальдзіс А. З літаратуразнаўчых вандраванняў: Нарысы, эсэ, дзённікі. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1987. – С. 37-38.

Ідэалагемы савецкага часу, тагачасная метадалогія абумовілі некаторыя моманты тэндэнцыйнасці пры аналізе паважанага даследчыка. Нягледзячы на сцвярджанне аб патрыятычным і антыімперыялістычным характары песні, А. Мальдзіс, падвяргаючы крытыцы і недарэчным з пазіцый сённяшняга дня нараканням, указвае на шляхецкую абмежаванасць невядомага аўтара са Слонімшчыны, які “яшчэ ўскладае вялікія спадзяванні на боскую дапамогу, на тое, што “вольнасць” беларусам дадуць паны”, і “не зусім разумее розніцу паміж рускім народам і царызмам”⁴². А. Мальдзіс закрывае вочы на тое, што Касцюшка, аўтарытэт якога быў бяспрэчны ў любых колах, у тым ліку сярод ворагаў, лічыў неабходным адмяніць прыгоннае права, стварыць грамадства вольных людзей⁴³, што і знайшло адлюстраванне ў песні. Вось словы будучага ачольніка паўстання: “Толькі за шляхту ваяваць не буду. Жадаю свабоды для ўсяго народа і толькі для яго гатовы ахвяраваць жыццём”. І ўжо падчас абвяшчэння і разгортвання паўстання Касцюшка ўрачыста прысягнуў, што нададзеную яму ўладу ён выкарыстае для “абароны нашых межаў, для аднаўлення народнага самаўладдзя і ўмацавання ўсеагульнай свабоды”: “Хачу знішчыць непрыяцеля і выканаць справядлівую волю народа. Няхай ён установіць такі ўрад, які будзе яму падабацца”⁴⁴. Больш таго, сама шляхта не была адназначнай у сваіх адносінах да паўстання, бо многія лічылі Касцюшку ледзь ні за рабаўніка, які прыйшоў пазбавіць іх шляхецкіх вольнасцей⁴⁵.

“Сацыялагічныя меркі” савецкіх даследчыкаў у дадзеным выпадку не зусім прымальны. Акрамя згаданых радкоў, адзінае, за што яшчэ можна зачапіцца тымі стэрэатыпамі з’яўляюцца словы “зрада ёсць ужо ў сенаце”, што цалкам стасуюцца з рэакцыяй патрыётаў на дзеянні ўдзельнікаў Таргавіцкай канфедырацыі (1792), калі многія магнаты, шляхцічы і сам кароль перайшлі на бок рэнегатаў-таргавічан, дый падчас паўстання элітныя страты не вызначаліся актыўнасцю, асабліва беларускіх тэрыторый: апрацаваныя архіўныя дакументы паведамляюць, што наогул ва ўзброеным выступленні прынялі ўдзел 50 % шляхты, 37 % – сялянаў, 10 % – мяшчанаў (3 % застаецца на іншыя катэгорыі грамадства), а з тэрыторыі сучаснай Беларусі – адпаведна 44 %, 36 %, 20 %, што складае 100 %⁴⁶. (Дарэчы, тэрмін “паўстанне”, хаця ён выкарыстоўваўся і самімі ўдзельнікамі, думаецца, не зусім адпавядае развіццю падзей тагачасна, таму што па сутнасці ішла вайна за захаванне дзяржаўнай незалежнасці Рэчы Паспалітай з яе боку і за набыццё калоній з боку саюзнікаў, таму, магчыма, варта было б тую ваенную барацьбу народа маркіраваць як збройны чын ці вайну як такую, што часткова, відаць, з прычыны дасягнення навуковай карэктнасці, робіць Я. Анішчанка ў назове свайго выдання. Тэрмін жа “паўстанне” ў пэўным

⁴² Ibidem.

⁴³ Асветнікі зямлі Беларускай: Энцыкл. даведнік. – Мн.: БелЭн, 2001. – С. 220-221.

⁴⁴ Па: Чаропка В. «Сябар прыгнечаных, вораг прыгнятальнікаў». Тадэвуш Касцюшка // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 12. – С. 14.

⁴⁵ Ibidem. – С. 15.

⁴⁶ Восстание и война 1794 года в литовской провинции / Укладанне, рэдакцыя і прадмова Я. Анішчанкі. – Мн.: Моладзевеае навуковае таварыства, 2001. – С. 4.

сэнсе легалізоўваў правамернасць расійскіх імперыялістаў на гэтыя землі, якія нібыта адбіліся ад “Руси-матушки”).

Як сведчыць поўны тэкст, без цензурных купюр⁴⁷, прысутнасць у самой песні яскравейшых контраргументаў тэзе аб братэрстве беларускага і рускага народаў не дазволіла апублікаваць яе цалкам за савецкім часам, бо гэта дапамагло б аб’ектыўна расставіць акцэнты пры аналізе песні і, улічваючы высокую культурна-гістарычную вартасць твора па прычыне яго апэратыўнасці і публіцыстычнай скіраванасці, настраюў значнай часткі насельніцтва інкарпараваных тэрыторый. Насамрэч яна мае перадусім выразны нацыянальна-патрыятычны беларускі пафас (“*Няхай Маскаль уступае, / Няхай Беларусь знае. <...> Дамо сабе рукі ўзаем, / Бацькаўшчыну адзыскаем*”). і з’яўляецца палымяным заклікам адстаяць незалежнасць Айчыны перад прускай і маскоўскай навалай (“*Атаманы і Казакі, / Бійма Маскву і Прусакі*”). Прычым падкрэсліваецца антырасійскасць паўстання, ачоленага Касцюшкам (“*Пойдем жыва да Касцюшкі, / Рубаць будзем Маскалюшкі*”).

Паводле І. І. Насовіча, маскалямі беларусы называлі царскіх салдат⁴⁸. Аднак выкарыстанне гэтага слова побач з такімі этнонімамі, як “Немцы”, “Прусакі”, да таго ж напісанне яго з вялікай літары, якое было прынята стасоўна этнонімаў, кажа пра тое, што “Маскалямі” ў нашым выпадку называюцца расейцы як дзяржаватворная нацыя (у якасці палітоніма), а “Масквою” – іх краіна. Пад гэтакім жа значэннем мы знаходзім разглядаемыя словы ў літаратурных помніках даўняй беларускай літаратуры (да першай паловы XVIII стст.), прычым калі пад Масквою можа разумецца часта і сам горад, то назвы “Маскалі” ці “маскоўцы” маюць на ўвазе нацыянальную або геапалітычную прыкмету, але не сацыяльную. Да прыкладу, у “Гутарцы аднаго паляка з Маскалём на Маскоўскім замку ў годзе 1601”, пакінутай нашчадкам Гальяшам Пельгрымоўскім – дыпламатам Рэчы Паспалітай, Маскаль азначае свой сацыяльны статус як “халопа гаспадарскага” (ён быў баярынам), ад чаго Паляк не перастае яго называць Маскалём⁴⁹. Значэнне, зафіксаванае ў слоўніку 1873 г., відавочна, усталявалася пазней збройнага чыну пад кіраўніцтвам Касцюшкі, хутчэй за ўсё ў XIX ст. у сувязі з рэкруцкімі наборамі ў Расею – забіраннем “у маскалі” (пацверджаннем чаму – верш Паўлюка Багрыма “Зайграй, зайграй, хлопча малы...”, бо аўтар сам быў забраны “ў маскалі”). Але тое значэнне аніяк не выцесніла этнічнае. Так, у “Гутарцы старога дзеда” (апублікавана ў 1861 г.) назіраецца апазіцыйнае супрацьпастаўленне “палякі – маскалі” перадусім у нацыянальным

⁴⁷ Гл.: Анталогія беларускай паэзіі. У 3 т. Т. 1. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1993. – С. 133-134.

⁴⁸ Па: Барыс С., Чаропка В. Беларускія гістарычныя песні // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 2. – С. 48. (Гл.: Носович И. И. Словарь Белорусского наречия. – СПб., 1873. – С. 384.)

⁴⁹ Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; Падрыхт. А. І. Богдан і інш. Навук рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мн.: Беларуская навука, 2003. – С. 501; або: Гальяш Пельгрымоўскі. Гутарка аднаго Паляка з Маскалём на маскоўскім замку ў годзе 1601. Паэма. Уступнае слова Уладзіміра Казбурука. Пераклад Максіма Танка // Польша, 1994, № 7. – С. 164-165.

сэнсе⁵⁰. Больш таго, вельмі часта менавіта ў значэнні нацыянальнай прыкметы “Маскалямі” называе К. Каліноўскі ў “Мужыцкай праўдзе” (1862 – 1863 гг.) нашых усходніх суседзяў⁵¹, хоць некаторыя даследчыкі – сучаснікі аўтара той газеты – заўважалі чамусьці толькі адно значэнне слова-назвы⁵², зафіксаванае неўзабаве ў слоўніку Насовіча. Таму прымяненне апошнім ды іншымі канатацыі адносна фальклорных твораў, якія нарадзіліся падчас і адразу пасля падзей 1794 г., бачыцца не зусім карэктным, да таго ж гэта прыніжае сэнс свядома антыімперыялістычнай барацьбы народаў Рэчы Паспалітай і адстойвання імі сваёй незалежнасці ў збройным чыне супраць драпежных суседніх краін. Дадам да ўсяго, што Андрэй Катлярчук увогуле лічыць, што “расейцаў (“русских”) просты люд да пачатку XX ст. зазвычай зваў “маскалямі”⁵³, што якраз ва ўказаны час адцеміў карэспандэнт П. Шэйна Іван Карскі: “Великоруссов крестьяне называют казаками, москалями и русаками”⁵⁴, ды Іюрка Харытончык, удзельнік Слуцкага паўстання, ва ўспамінах, апублікаваных упершыню ў 1960 г., кажа, што ў 1914 г. яго брата “маскалі забралі ў войска”⁵⁵ (тут ужо каментары, думаецца, лішнія). Нават у 1925 г. першасным значэннем лексемы “маскаль” фіксуецца як “московитянин, великорус, русский”, і толькі потым як салдат рускага войска⁵⁶.

Аляксей Пяткевіч бачыць у “Песні...” пэўны момант знакавасці і паказальнасці для станаўлення нацыянальнай ідэі беларусаў у агульным кантэксце паўстання 1794 г., галоўнай мэтай якога, як даволі зладжана (на яго погляд) сцвярджаюць гісторыкі, з’яўлялася адраджэнне Рэчы Паспалітай нібыта без якіх-кольвек сепаратысцкіх імкненняў (тым не менш Анатоль Грыцкевіч лічыць, што “ідэя незалежнасці Беларусі была галоўнай падчас паўстання 1794 г.”⁵⁷). “Аднак беларуская мова паўстанцкіх песень – вельмі важны паказчык таго, што нараджалася ў гэтым асяродку (шляхецкай інтэлегенцыі – А. Т.) менавіта беларуская свядомасць. <...> [У “Песні...”] адлюстраваны, такім чынам, не дробныя, побытавага ўзроўню клопаты, а каардынальныя пытанні быцця беларускага народу. Ці ж не дзейнічае тут беларуская звышзадача аўтара? Пэўна, што так”⁵⁸. Хочацца дадаць, што паколькі твор мае ўкраінскую ды польскую версію таксама, невядомы аўтар у дадзеным выпадку

⁵⁰ Па: Карский, Е. Ф. Белорусы: 3 т. Т. 1. / Е. Ф. Карский / Уступны артыкул М. Г. Булахавы, прадмова да першага тома і кааментарыі В. М. Курцовай, А. У. Унучака, І. У. Чаквіна. – Мн.: БелЭн, 2006. – С. 351-352.

⁵¹ Калиновский К.: Из печатного и рукописного наследия / Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Мн.: Беларусь, 1988. – С. 46-61. (Гл. таксама каментарый да № 1 на с. 50.)

⁵² Па: Радзiк Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX – XX ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 2. Сш. 2. – Менск, 1995. – С. 206. (Першакрыніца: [Jackowski I]. Powieść z czasu mojego czyli przygody litewskie. – Poznań, 1858. – S. 264.)

⁵³ Катлярчук А. Швэды ў гісторыі й культуры беларусаў. – Мн.: Выдавецтва «Энцыклапедыкс», 2002. – С. 117.

⁵⁴ Па: Токць С. Беларуская ідэнтычнасць у XIX ст. // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 2005, Z. 24. – S. 93.

⁵⁵ Галасы ўдзельнікаў Слуцкага паўстання // Спадчына, 1997, № 1. – С. 212.

⁵⁶ Па: Мінскевіч С. Пасланне з Паржы. Перастварэнне веша Адама Міцкевіча “Да прыяцеляў маскаляў” // Роднае слова, 2002, №2. – С. 26.

⁵⁷ Грыцкевіч А. Ідэя незалежнасці Беларусі ў гістарычным аспекце // Спадчына, 1996, № 5. С. 22.

⁵⁸ Пяткевіч А. Станаўленне беларускай нацыянальнай ідэі ў кантэксце культурнага руху XIX ст. // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 2005, Z. 23. – S. 133-134.

свядома выкарыстоўвае беларускую (у тагачасным маркіраванні – ліцьвінскую) мову, дакладна ідэнтыфікуючыся на фоне суседзяў, ужо тады ўсведамляючы нацыянальную дыферэнцыяцыю ў катэгорыях Новага часу, хоць станаўленне мадэрных польскай, украінскай і беларускай нацый адбывалася не сінхронна. Беларусы ў сваім нацыянальным развіцці адставалі ад заходніх і паўднёвых суседзяў, таму так важна, што адзін з варыянтаў песні мае, кажучы словамі А. Пяткевіча, беларускую звышзадачу, – гэта паказчык мінімізацыі разрыву ў развіцці паміж суседнімі народамі, якія ў той гістарычны момант сталі пад сцягі паўстанцаў на чале з Касцюшкам – прадстаўніком народа, калі можна так сказаць, будучых беларусаў.

Пасля таго, як сціхлі бурлівыя падзеі інсурэкцыі, вобраз ачольніка паўстанцаў стаў мастацкім не толькі ў фальклорным дыскурсе. Літаратары таксама яго не абміналі. Але ў сілу сацыяльна-палітычных варункаў многія сыны ліцьвінскай зямлі часта працавалі на культуры суседніх народаў – польскага і расійскага, выкарыстоўваючы пры гэтым адпаведныя мовы, без якіх тады не было магчымасцей інтэлектуальнага развіцця. Знаходзіліся, аднак, і такія, хто не цураўся і мовы люду паспалітага, стаўшы тым самым, як прыныта казаць, польска-беларускімі пісьменнікамі. Іх творчая спадчына, у тым ліку польскамоўная, з’яўляецца неад’емнай часткай і беларускага прыгожага пісьменства. І хаця безумоўная перавага ў колькасці і якасці мастацкіх твораў пра Касцюшку належыць польскай літаратуры, пэўныя здабыткі знаходзяцца і ў нашых землякоў.

Інтымна-лірычная песня “Развітанне Касцюшкі з Юліяй” належыць пярэ аднаго з філаматаў Яна Чачота, паплечніка і сябра Адама Міцкевіча. Як мяркуе Кастусь Цвірка, твор быў напісаны “ў турме, відаць, перад развітаннем паэта з Радзімай – перад уральскай ссылай. Аўтар адштурхнуўся тут ад папулярнай у той час песні пра развітанне Тадэвуша Касцюшкі з сваёй каханай перад ад’ездам яго ў Францыю, а потым у Злучаныя Штаты Амерыкі. Толькі каханую Касцюшкі звалі Людвікай Сасноўскай. Такі быў тады звычай – мяняць у творах сапраўднае імя героя. Песня спявалася ў рытме паланеза”⁵⁹.

Інтанацыйна-вобразнымі сродкамі песня атаясамляецца з жанрам раманса. Аўтар перадае глыбіню перажыванняў лірычнага героя ў сувязі з тым, што доля разлучае яго з каханай. Але “любасць пераможа нават час”⁶⁰ (і тут, як потым засведчылі біёграфы Касцюшкі, паэт не памыляецца: пад зоркай Венерай таго пачуцця пражылі свае жыцці і Тадэвуш, і Людвіка). На фоне ў асноўным гучнай, рытарычнай грамадзянскай лірыкі з выкарыстаннем вобраза Касцюшкі “Развітанне...” Я. Чачота набывае яшчэ большы драматызм, выклікаючы эмпатыю да лірычнага героя абазнанага ў кантэксце рэцыпіента.

Яшчэ адзін верш Я. Чачота прасякнуты матывамі помсты маскалям за паразу касцюшкаўскага паўстання. Радкі становяцца своеасаблівай прысягай працягваць справу героя, які пакінуў гэты свет⁶¹. На беларускую мову, наколькі

⁵⁹ Чачот Я. Выбраныя творы. – Мн.: МФ «Беларускі кнігазбор», 1996. – С. 321.

⁶⁰ Ibidem. – 52.

⁶¹ Па: Błaszczuk A. Kształtowanie się legendy Kościuszki 1815 – 1830 // Kościuszko w kręgu motologii narodowej / pod redakcją Aliny Barszczewskiej-Krupy. – Łódź: Ibidem, 1995. – S. 40.

нам вядома, твор не перакладаўся, дый для тагачаснага кантэксту, прасякнутага падобным грамадзянскім пафасам, яго радкі не мелі ні яркай навізны, ні высокай мастацкай вартасці.

Апошнім дакастрычніцкім зваротам да нацыянальна-вызваленчых матываў з выкарыстаннем імя Касцюшкі як кангеніяльнага сімвалу з’яўляецца верш беларускага адваката (у простым і пераносным сэнсе) Францішка Багушэвіча, напісаны з нагоды сотых угодкаў інсурэкцыі. У канцы XIX ст. з аднаго боку народ яшчэ “спаў” летаргічна-амнезійным сном, але з іншага – на аснове былога ліцвінскага этнасу нараджалася новагістарычная нацыя беларусаў, нешматлікія прадстаўнікі інтэлігенцыі якой пакрыёма вярталі ў кантэкст беларускага пісьмовага слова слаўныя старонкі нашага мінулага, а, апелюючы да іх, намагаліся “абудзіць” дзесяцімільённую нацыю:

*... О, Тадэвушавы ценю,
Абудзі ў сэрцах раны,
Павяртай іх з амярцвення.*

<...>

*Хай цяпер, перад нягодай,
Кроў з-пад Кракава абудзіць
Сілу нацыі й народа⁶².*

І ці не адным з першых гэты матыў абуджэння, падхоплены ў далейшым самім Янкам Купалам і многімі іншымі, быў выкарыстаны якраз Ф. Багушэвічам⁶³, прычым у тым ліку менавіта і ў звязку з глабальна славутым грамадскім дзеячам, які й сам ганарыўся такім зямляцтвам і роднасцю. Да таго ж выбар быў наўрад ці выпадковы яшчэ па адной прычыне: фарміруемай нацыі беларусаў патрэбен быў духоўны лідэр, і найлепшага за Касцюшку ўзору, відавочна, не знайшлося б.

Праўда, тут знаходзіцца адно “але”. Арыгінал верша быў напісаны паэтам па-польску (пераклад зрабіў Сяржук Сокалаў-Воюш)⁶⁴, і, паколькі адсутнічае дастасаванне верша да беларускай нацыі, можна засумнявацца ў тым, што твор працуе на беларускую, а не на польскую, ідэю. Аднак відавочна, заўсёды нацыянальна актыўнаму, пасіянарнаму польскаму народу абуджэнне было не патрэбна – у адрозненне ад люду “простага” ці “тутэйшага”, як называлі сябе беларусы. Праўда, сам Касцюшка, які, калі верыць словам расійскага даследчыка гісторыі Беларусі Міколы Нікалаева, “лічыў патрэбнымі і неадкладнымі прымусовыя меры па паланізацыі беларускага сялянства”⁶⁵, магчыма, наўрад ці на ўсе сто пагадзіўся б з Багушэвічам (нявыключана, што паэт змадэляваў мастацкі вобраз згодна з неабходнай кан’юнктурай, выкарыстаўшы выбітны “брэнд” у мэтах нацыянальнай ідэі). Аднак заўважана, што ліцвінскі патрыятызм не супярэчыў патрыятызму Рэчы Паспалітай, але ўсё ж у інтэнцыях Т. Касцюшкі стаяў паперадзе інтарэсаў супольнай дзяржавы

⁶² Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча; Маст. Г. Хінка-Янушкевіч. – Мн.: Маст. літ., 1991. – С. 102.

⁶³ Гл. таксама, напрыклад, верш “Лютня айчыны!..”: Ibidem. – С. 100.

⁶⁴ Ibidem. – С. 256.

⁶⁵ Нікалаеў М. Папялушкава выдавецтва “Беларусь”. Яшчэ адзін крок да стварэння нацыянальнага пантэону // АРСНЕ-Пачатак, 2006, № 5. – С. 232.

двух народаў. Больш таго, паводле А. Латышонка, “у асобе Касцюшкі мы назіраем столькі праяваў беларускасці, колькі іх магло быць у дадзеных гістарычных абставінах”⁶⁶.

Пасля такіх фальклорных і аўтарскіх здабыткаў лагічным быў бы працяг развіцця тэмы паўстання ў мастацкай літаратуры, аднак гэтаму перашкаджала перадусім расійская вялікадзяржаўная палітыка прывівання беларускаму народу нацыянальна-гістарычнай амнезіі, у якой патанулі настаўленні Ф. Багушэвіча:

*Знаць Чачота ўсе павінны
І пра Зана дабрачыннасць,
Пра Касцюшку, і Манюшку.
І пра песняроў.*

*Рукі ім падаўшы, знаю,
Зробім болей мы для краю,
Чымся ў бойках разам стойка
Праліваўшы кроў.*

*Хай жа ўсе, усе, хто можа,
Возьмуць свой кіёк дарожны,
У край айчынны час ісці нам
Вывучаць свой люд.*

*Сонцу нашаму свяціцца,
Піць нам са сваіх крыніцаў, –
Вымятаем дружна з краю
Мы замежны бруд!*⁶⁷

Такім чынам, верш Ф. Багушэвіча стаў апошнім у XIX ст. зваротам да нацыянальна-вызваленчых матываў з выкарыстаннем вобраза Касцюшкі як літаратурна-мастацкага канцэпта і кангеніяльнага сімвала. Заходнерусізм, паралельны працяг паланізацыі адлучылі мадэрную беларускую нацыю і культуру ад ліцьвінскай глебы і канчаткова нівеліравалі ўспрыманне Рэчы Паспалітай як поліэтнічнай дзяржавы ў тым ліку будучага беларускага народа. Гэта стала адным з чыннікаў маргіналізацыі вобраза Тадэвуша Касцюшкі ў кантэксце беларускай культуры, які напачатку быў у ёй даволі рэпрэзентатыўны. У той час само імя героя на прасторах Расійскай імперыі было ледзь не пад забаронай, што, дарэчы, адлюстравана ў рамане сучаснага пісьменніка Алеся Наварыча “Літоўскі войк” пра паўстанне 1963-64 гг.: “Цыц! Пра Касцюшку не ўспамінаць... Глядзі, Фогель (жандар – А. Т.) вухі наставіў...”⁶⁸

⁶⁶ Латышонка А. Наш Касцюшка слаўны быў // Латышонка А. Нацыянальнасць – Беларус. – Беласток, 2009. – С. 393.

⁶⁷ Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камент. У. Содала, Я. Янушкевіча; Маст. Г. Хінка-Янушкевіч. – Мн.: Маст. літ., 1991. – С. 107-108.

⁶⁸ Наварыч А. Літоўскі войк // Маладаосць, 2003, №6. С. 74.

Другім фактарам стаў прыход новых герояў у гісторыю, якія выклікалі міфалагізацыю і мастацкае асэнсаванне сваёй асобы – перадусім Кастуся Каліноўскага, які да таго ж знаходзіўся ў адным хранатопе з генезісам беларусаў як нацыянальнай супольнасці. У сувязі з гэтым А. Латышонак падкрэслівае сапраўдную народнасць славы Тадэвуша Касцюшкі, што “не мае нічога супольнага са штучным культам асобы Каліноўскага, створаным беларускімі бальшавікамі ў 20-я гг.”⁶⁹ Не выключана, што легендарызацыя вобразу Кастуся Каліноўскага ў многім ускаласілася на пасіянарнай глебе, падрыхтаванай папярэднімі хваляваннямі на зямлі нядаўняга ВКЛ, у тым ліку і перадусім – інсурэкцыі на чале з Тадэвушам Касцюшкам. У выніку ў апошняга мастацтва, вобразна кажучы, пераняло эстафету. Але гэта ўжо тэма для іншага даследавання.

У польскай жа літаратуры Касцюшка нярэдка фігураваў як падставовая, знакавая постаць нават у творах, непасрэдна не прысвечаных тэме паўстання ці яго ачольніка, пачынаючы з часоў, калі дух інсурэкцыі 1794 г. яшчэ свежа лунаў над гістарычнай Літвой і сілкаваў шляхту як палітычна актыўную частку грамадства надзеямі аб свабодзе ад іншаземнага панавання. Сведчанні гэтаму знаходзяцца і ў перакладах на беларускую мову.

Найбольш важкім прыкладам тут можна лічыць “шляхецкую гісторыю 1811 – 1812 гадоў у дванаццаці кнігах, вершам” А. Міцкевіча “Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве”, у якой намі знойдзена восем згадак пра Касцюшку, прычым іхняя роля дацягвае да канцэптualaнага ўзроўню. Вобраз героя з’яўляецца ўжо ў першых радках шляхецкай гісторыі: апісваецца яго партрэт, “знаёмы да драбніц” – рыса, якая найлепшым чынам сведчыць пра велізарную папулярнасць дзеяча ў асяродзі шляхты і глыбокую павагу да чалавека, мастацкая выява якога па ўвазе гледачоў не саступае рэлігійным абразам даволі богабаязнага народа. Тут жа адразу праступае і знакаваасць для твора мастацкай кампазіцыі партрэта:

Герой прыціснуў меч к чамарцы, вочы ўгору;

Такі ён быў калісь пры алтары сабора,

Дзе прысягаў трох дэспатаў прагнаць з краіны:

“Альбо іх выганю мячом, альбо загіну,

Упаўшы на свой меч!”⁷⁰

Адлюстраваная на партрэце ваяўнічасць вобраза нібы прадвясчае блізкія сацыяльныя ператрусы з прымяненнем зброі.

Галоўны герой твора шляхецкай гісторыі, у гонар якога яна і названа А. Міцкевічам, з’яўляецца “цэзкам слаўнаму Касцюшку”, што не прамінуў

⁶⁹ Латышонак А. Наш Касцюшка слаўны быў // Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларусь. – Беласток, 2009. – С. 394.

⁷⁰ Міцкевіч А. Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве: Шляхец. гісторыя 1811 – 1812 гг. у 12-ці кн., вершам / [Пер., камент. Я. Семяжона; Маст. В. Шаранговіч]. – Мн.: Маст. літ., 1985. – С. 9. Акрамя перакладу Я. Семяжона, гэты твор А. Міцкевіча часткова ці цалкам пераствараўся раней яшчэ некалькімі тлумачамі (у храналагічным парадку: В. Дунін-Марцінкевіч, А. Ельскі, Б. Тарашкевіч, М. Танк і С. Дзяргай, а таксама П. Бітэль); намі ж выкарыстоўваецца найбольш пашыраны варыянт.

адзначыць аўтар, павялічыўшы сімвалізм супадзеннем года нараджэння пратаганіста з годам вайны за дэмакратызацыю Рэчы Паспалітай (1792), у якой Т. Касцюшка праславіўся як самаадданы патрыёт і ўмелы военачальнік⁷¹. Гэтак аўтар адразу стварае глебу для сімпатыі да галоўнага героя.

Імя Касцюшкі і надалей асвятляецца толькі пазітывам, прычым узорным. У прыватнасці адзначаецца ягоная сціпласць, якая бачна па простым для палкаводца адзенні⁷². Талент героя двух кантынентаў у мілітарнай справе настолькі высока цэнніца, што нават Напалеон Банапарт прызнаецца персанажамі, “несумненна, найгеніяльнейшым з начальнікаў ваенных”, аднак “пасля Касцюшкі”⁷³, выказванне пра ўдальства якога А. Міцкевіч не прамінуў, каб не ўкласці ў вусны ворагамаскаля⁷⁴. А ўжо калі сам Касцюшка нешта пахваліў, дык гэта вялікі гонар і пашана і сумненню не падлягае⁷⁵. І нават у апошняй, дванаццатай, кнізе, прысвечанай вясельнаму святу, праслізгваюць ноты грамадзянскай лірыкі:

*Якое ж сэрца з хвалявання не заб’еца,
Калі касцюшкаўскай набудкі кліч пачуеш
І ўбачыш, як на ўсіх шляхах Літвы качуе
За строем строй арлоў і залатых, і нашых
Сярэбраных?*⁷⁶

Такім чынам, “вестуном вызвалення народаў” (Віктор Гюго) А. Міцкевічам не толькі прадугадваецца (предвосхищается) далёка неспакойнае для акупацыйнай расійскай улады панаванне ў ліцьвінскім краі, але і ўзводзіцца генеалогія антыімперыялістычнага бунту на землях былой Рэчы Паспалітай з часоў касцюшкоўскай інсурэкцыі, традыцыі якой у далейшым сапраўды замацаваліся і праз сем дзесяткаў гадоў з гэтай прычыны К. Каліноўскі апеляваў да тых падзей: “*Aczyniali to byli muzyki, uhledzieli szto kiepsko, daj dawaj buntowaci sia pad Kaściuszkaju; a Kaściuszko to każe: kali muzyki choczuc uze sami baranici swaju ziemię tak niechaj że nie służyć pańszczyzny, da i nie płaciać u kaznu abroku za ziemię. Ot heto tak sprawiedliwość! – No sztoż kali Maskal spyniu Manichwest Kaściuszki kab nie pabuntować usich muzykou. Dla taho to i pabili Maskale Kaściuszku, bo kab muzyki usie razem byli zbuntowali sia i uchapili za sakiery, naży i kosy, takby Maskal musieuby prapaści bez poustania i my na wiek wiekou uze byliby wolnyje*”⁷⁷.

⁷¹ Ibidem. – С. 12, 387.

⁷² Ibidem. – С. 120.

⁷³ Ibidem. – С. 205.

⁷⁴ Ibidem. – С. 289.

⁷⁵ Ibidem. – С. 356.

⁷⁶ Ibidem. – С. 360.

⁷⁷ Jaško haspadar z pad Wilni. Mużuskaja grauda, № 2 // Калиновский К.: Из печатного и рукописного наследия / Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Мн.: Беларусь, 1988. – Вклейка. (Гл. переклад на рускую мову: Ibidem. – С. 49.)

Вершы (XX – пачатку XXI ст.)

Рэанімаванне ў беларускім мастацкім слове вобразы Касцюшкі адбылося толькі ў канцы 70-х гг. XX ст.: Данута Бічэль-Загнетава, не мірачыся з духоўнай стратай у памяці народа, забыццём свайго нацыянальнага героя, дэкларуе, што ён “перад *жывымі* (курсіў мой – А. Т.) ў змаганні заўжды”⁷⁸. Думаецца, што пад “жывымі” варта разглядаць не фізічна існых людзей, а перш за ўсё духоўна жывых асобаў.

Гісторыя верша, як паведамляе сама аўтарка, пачалася з просьбы Мацея Юзафа Канановіча (1912 – 1986), паэта, празаіка, перакладчыка, добрага яе сябра з Польшчы, але з каранямі са Слонімшчыны. Ён “папрасіў мяне напісаць верш пра Касцюшку у калектыўную кнігу розных паэтаў свету пра Польшчу, здаецца, называлася “Як унесьць (падняць) вершам Тваю хвалу” – недзе ў сярэдзіне 70-х гадоў”⁷⁹.

Муза паэткі “адштурхоўваецца” ад звычайнага валуна ў старым парку М. Агінскага, на якім высечана “Ценям Касцюшкі” – фраза, што стала назвай паэтычнага твора і, магчыма, менавіта яна натхніла паэтку на твор з-за свайго глыбіннага сэнсу, вобразнага прастору для інтэпрэтацыі асабістых пачуццяў і ўражанняў.

“У беларускай перыёдыцы да гэтага часу з’яўляюцца паведамленні аб тым, што камень у Залессі быў пастаўлены ў гонар Тадэвуша Касцюшкі, які нібыта наведаў гэтыя мясціны. На самай справе палкаводзец у Залессі ніколі не быў. Надпіс на камені ў старым парку зроблены па загадзе ўладальніка маёнтка М. Агінскага. <...> Словы на камені “Сіеіом Ко́сціuszki” з’явіліся як знак глыбокай павагі гаспадароў Залесся да памяці вялікага земляка, што спачыў на чужыне. Для помніка быў выбраны валун ружова-шэрага гнейсу даўжынёй 1,9 м, шырынёй 1,7 і вышынёй над паверхняй зямлі 1,15 м. Надпіс размешчаны на заходнім баку каменя”⁸⁰.

Верш надрукаваны ў 1978 годзе, калі, па сведчанні Я. Пархуты, той камень з надпісам з’яўляўся ледзь не адзіным знакам у гонар слаўнага сына Беларусі на яе прасторах, на Берасцейшчыне дык дакладна⁸¹. І таму, калі разглядаць гэты твор у кантэксце застоўных часоў, напрошваецца расшыфроўка факта нараджэння такога верша: паэтка ўказала эрудзіраванаму чытачу маштабы ўшанавання памяці Тадэвуша Касцюшкі на яго радзіме, за вольнасць якой змагаўся герой. Імпліцытная сімвалічнасць дазволіла змясціць верш у савецкім падцэнзурным выданні.

Лірычная кампазіцыя дапамагае выяўленню ідэі верша. Паэтка апавядае, дзе вандруюць цені⁸² Касцюшкі: на Марачоўшчыне (родны фальварак героя), у Кракаве (апошні яго прытулак), у Залессі (там знаходзіцца згаданы камень) і

⁷⁸ Бічэль-Загнетава Д. Ценям Касцюшкі // Літаратура і мастацтва, 1978, 18 жніўня. – С. 4.

⁷⁹ Ліст Д. Бічэль баранавіцкаму паэту Івану Савіцкаму (псеўданім – Ян Збажына), у хатнім архіве якога захоўваецца пісьмо.

⁸⁰ Ляўкоў Э. А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 194.

⁸¹ Пархута Я. На земле отцов наших. Гора Шибельная // Неман, 1989, № 5. – С. 137.

⁸² Неабходна патлумачыць, што ў польскай культурнай традыцыі ў кантэксце ўвекавечання памяці пад “ценымі” той ці іншай асобы маецца на ўвазе духоўная спадчына і наступствы яе дзейнасці.

наогул, “дзе зброяй люд бараніў ад жуды”, чым сцвярджае паўсюдную і перманентную (і “на ўсходзе сонца”, і “перад заходам”, і “ўдзень”) прысутнасць духу барацьбіта за нацыянальную вольнасць. Паэтка не гаворыць аб “матэрыялізацыі” ценяў – абуджэнні адраджэнскага духу (гэта на той час з’яўлялася б крамолай), аднак падтэкстава, інтанацыйна чытаецца працяг купалаўска-багдановічаўскіх нацыянальна-рэнесансных матываў. Аптымiзм аўтаркі пацвярджаецца апошнім словам верша, якое набывае па-публіцыстычнаму імператыўнае гучанне, – “заўжды”.

Пазней, у 1996 г., Д. Бічэль перапрацавала твор, яшчэ больш аздобіўшы яго лірызмам (дарэчы, цяга да перапрацоўкі, якая назіраецца ў Д. Бічэль, – ізноў ад Багдановіча, які таксама меў звычку пераглядаць напісанае). Мацея Юзафа Канановіча на свеце ўжо не было, і, магчыма, таму, паэтка ўганароўваючы памяць свайго сябра, які тым больш спрычыніўся да гісторыі стварэння твора, пазначыла ў прысвячэнні яго імя. Што тычыцца вобраза Касцюшкі, дык у другім варыянце ён праступае больш ясна: адзначаюцца знакавыя мясціны для героя, які ў выніку “стаў генералам Божага войска” (цытата з апошняй страфы, і гэта стварае ўзровень апафеозу дзейнасці Касцюшкі як галавы ўсёй інсурэкцыі, якая “кананізавана” як Божае войска, ergo, сіла, якая змагаецца са Злом у імя ідэалаў Дабра).

І яшчэ, што з наскоку цяжка заўважыць. У абодвух варыянтах паэтка пакідае аднолькавую назву – “Ценям Касцюшкі”. З аднаго боку, аўтарка канстатуе, што хто б не прыйшоў у нацыянальны рух на нашай зямлі пасля такой постаці, ён не зацьміць “героя двух кантынентаў”. З іншага – колькасць паслядоўнікаў, паводле паэтычнага прадказання, не павінна быць адзінкавай.

Тое, што Д. Бічэль-Загнетава вымушана была ў свой час хаваць у падтэксце, ясна, экспрэсіўна выпісана Васілём Жуковічам у апошняй частцы трыпціха “З імем Тадэвуша Касцюшкі”, у якой гучыць заклік да ценю Тадэвуша Касцюшкі прыйсці “у гэты цьмяны дзень”, калі “тваё імя схавалі, сцёрлі, а славяць ворага імя”. Наогул іх творы маюць інтанацыйнае адрозненне. Верш Д. Бічэль-Загнетавай афарбаваны ўласцівай ёй жаночкай лірычнасцю, інтымна-пранікнёнай цеплынёй, прысутнасцю духу продкаў. Трыпціх жа В. Жуковіча – яскрава публіцыстычны з усёй адпаведнай атрыбутыкай. Аўтар ставіць мэту ўздзеяння на чытача, мэту яго нацыянальна-патрыятычнага выхавання (дарэчы, аб гэтым гаворыць і назва рубрыкі, у якой змешчаны творы, – “Паэтычная школа пачуццяў”). У прадмове да свайго цыклу вершаў “Родныя вобразы” паэт абураецца станам рэчаў, калі “шануецца ў нас менавіта ён (А. Сувораў – А. Т.), заваёўнік і мучыцель, а не Тадэвуш Касцюшка, вызваліцель, барацьбіт за свабоду нашага народа ды іншых народаў”, і лічыць “сваім грамадзянскім абавязкам апублікаванне вершаў пра яскравыя постаці дзесяці апошніх стагоддзяў”, называе іх “кагортаю мудрых і мужных”, дадаючы, што “для адраджэння гістарычнай праўды і выхавання беларускага патрыятызму цяпер, можа, як ніколі дагэтуль, патрэбны сведамыя настаўнікі”⁸³.

⁸³ Жуковіч В. З імем Тадэвуша Касцюшкі. Трыпціх // Настаўніцкая газета, 1994, 18 мая. – С. 4.

Цікавая структура трыпціха В. Жуковіча. Першая частка паведамляе пра ўжо паланёнага тыранамі, але нязломленага ачольніка касінераў (ён не прыняў прапанову паступіць на імператарскую службу). Другая, выкананая з актыўным выкарыстаннем элементаў такога жанру беларускага фальклору і культуры, як праклёны, адрасавана адыёзнай у дачыненні да гісторыі беларускага народа асобе расійскага палкаводца А. Суворова, які “дабіваў агмень свабоды”. У трэцяй частцы “выратавальны, грозны цень” Тадэвуша Касцюшкі заклікаецца да супраціву сённяшняму працэсу манкуртызацыі. Такім чынам, мастак слова кантрастнымі фарбамі, замешанымі на палітры нацыянальнага беларускага адраджэння, малое дзве гістарычныя постаці, выкарыстоўваючы пры гэтым факты з іх біяграфій. А. Сувораву паказаны ў той ролі, якую ён адыграў для Беларусі, адсюль – і гнеўныя адносіны паэта да палкаводца, які справядліва называецца “вераломным ваякам”, “злым царскім сабакам”, “гончай заразай”. Выказаецца шкадаванне, што “Мухавец-рака” не ўтапіла хцівага, вераломнага чужака, дзе чуюцца ноткі паганства: няглядзячы на трывалае ўсталяванне хрысціянскай рэлігіі, беларусы не поўнасьцю адышлі ад пакланення сілам прыроды, што і знайшло адбітак у вершы. Вобраз Тадэвуша Касцюшкі ствараецца цалкам палярным імперскаму захопніку. У першай частцы трыпціха Касцюшка – самаахвярны змагар-пакутнік. Чытач пранікаецца эмпатыяй да героя, якая перарастае ў абуральны гнеў да агрэсараў у другой. У заключным вершы адбываецца своеасаблівая метафарызацыя вобраза змагара: паэт хоча, каб Касцюшкаў цень стаў паходняй у сённяшні цьмяны дзень, калі

*У сэрцы гнеў, гаркота ў горле
і крыўды даўкае камяк:
тваё імя схавалі, сцёрлі,
а славяць ворага імя.⁸⁴*

Амаль адначасова з В. Жуковічам апублікавала свой верш, напісаны пад уражаннем ад сустрэчы ў Чыкага з Тадэвушам Касцюшкам, увекавечаным у бронзе (паведамленне аўтаркі), Раіса Баравікова. Мяркуючы па інтанацыі радкоў, паэтка адчувае крэўную еднасць з земляком-героём:

*Краіны гэтае герой,
Ён, можа, мне цяпер найблізкі
Мясцінкай той, што ад калыскі
Была ў душы яго адной⁸⁵.*

Але яе перададзены праз верш пачуцці не выяўляюць атаясамлення яго ў якасці героя ў тым ліку нашай краіны, як, да прыкладу, у таго ж В. Жуковіча, у якога ачольнік касінераў паўстае палымяным патрыётам. Усё ж славутай жаночай інтуіцыяй Р. Баравікова нават праз холад метала (у чым, канешне ж, бачыцца і заслуга аўтара помніка) змагла адчуць настальгічныя перажыванні ліцьвіна (пазней, у аповесцях Ягора Конева яны сталі ці не лейтматывам многіх эпізодаў – гл. ніжэй):

І мроіцца, – ірвуць сляды

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Баравікова Р. Лірыка чыкагскіх вечароў // Літаратура і мастацтва, 1994, 24 чэрвеня. – С.8.

высозных гмахай агароджу...

Ах, гэта я яго праводжу

Дамой, адкуль прыйшоў сюды.

Падсвядомасць паэткі, як відаць па апошніх радках – што сімвалічна, не змагла, аднак, пазбегнуць “провадаў”-вяртання героя дамоў, на радзіму, дзе ён быў гэтулькі часу прыкра забытым нацыяй, з прадстаўнікамі якой сам сябе ідэнтыфікаваў.

Верш Сяргея Патаранскага “Маналёг Касцюшкі”, як і ў В. Жуковіча, уваходзіць у паэтычную галерэю, прысвечаную знакамітым людзям. Аднак, калі ў першага з іх галерэя нацыянальная па змесце (вершы пра Усяслава Чарадзея, Францыска Скарыну, Ефрасінню Полацкую, Кастуся Каліноўскага, Францішка Багушэвіча), то ў другога – інтэрнацыянальная, без акрэслівання нейкай канцэпцыі (вершы прысвечаны Рычарду, Нерону, Оруэлу і інш.). Публіцыстычнасць матываў верша С. Патаранскага відавочная і, якой і павінна быць грамадзянская лірыка, – актуальная. Малады паэт не гаворыць пра тоесныя моманты сітуацый канца XVIII і канца XX стст., аднак аб гэтым сведчыць сам факт нараджэння твора. Дзеля глыбейшага ўсведамлення індывідуальнай адказнасці за свой лёс і будучыню свайго народа зварот лірычнага героя адрасаваны кожнаму “з нас” (падкрэслена мною – А. Т.), занятых “дробнымі справамі”, з-за якіх нам не відаць намераў ката. Аўтар (свядома ці, што хутчэй, выпадкова, інтуітыўна) рэмінісцыруе словы з ліста Касцюшкі генералу Несялоўскаму ад 7.02.1790: “Калі вас вешаць на вярхоўцы будучь гвалтаўнікі, толькі тады адумаецца і пра сябе пачняце клапаціцца”⁸⁶. Тое, што паэт “патрапіў на хвалю”, ва ўнісон мыслення Касцюшкі, пацвярджае і яшчэ адна цытата з пісьма героя да таргавічана Міхайлы Залескага: “Ад нас саміх залежыць абарона ўраду і традыцый нашых. А калі будзем нягодныя, хцівыя, карыслівыя, не дбаць пра свой край, слухна, каб мы мелі кайданы на шыях – і будзем таго варты”⁸⁷. Паводле верша С. Патаранскага, фігура ката не абстрактная, а мае свайго прататыпа – цара, імператара Расійскай дзяржавы (вакол жа больш цароў не было). Такім чынам, адраджэнская ідэя верша мае яркую “антымаскальскую” афарбоўку. “Маналёг Касцюшкі” гучыць як папярэджанне суайчыннікам, як “прафілактыка” бяздзейнасці, нацыянальнай індывідуальнасці і нігілізму, бо

*...Прыдзе час – яго шукаць нядоўга,
апошні час для нашых дробных спраў...*

*Той першы з нас адправіцца да Бога,
хто болей за другіх адпачываў.*⁸⁸

У святле традыцыі, якая пачала складвацца з часоў Ф. Багушэвіча і ўзмацнілася ў часы незалежнай Беларусі, няздзіўным бачыцца павелічэнне ўвагі творцаў да найвыбітнейшай постаці нашай гісторыі, асабліва блізкіх землякоў Т. Касцюшкі. Услед за В. Жуковічам (родам з Камянеччыны) і Р. Баравіковай (з

⁸⁶ Асветнікі зямлі Беларускай: Энцыкл. даведнік. – Мн.: БелЭн, 2001. – С. 219-220.

⁸⁷ Па: Чаропка В. «Сябар прыгнечаных, вораг прыгнятальнікаў». Тадэвуш Касцюшка // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 12. – С. 13.

⁸⁸ Патаранскі С. Маналёг Касцюшкі // Наша ніва, 1997, 21 крас. – С. 8.

Бярозаўскага раёна) да матываў жыцця, дзейнасці і гістарычнага значэння героя звярнуліся берасцеец Мікола Пракаповіч і баранавіцкія паэты Алесь Корнеў ды Аляксей Белы. Дарэчна будзе адзначыць, што ўсе згаданыя мастакі слова праявілі адметнасць творчага падыходу да раскрыцця тэмы. І ў той жа час такая поліфанія складваецца ў ідэйнае сугучча іх твораў.

На месцы хаты Касцюшкаў –

Закутая ў ланцугі пустка

І шыльда – на чыста рускай.⁸⁹

Так пачынаецца верш “Водгулле” М. Пракаповіча. Штопраўда, сёння тую гасподу аднавілі, але духоўны маярат, які закумаляваны вакол постаці Тадэвуша Касцюшкі беларускай культурай, гісторыяй, у цэлым ментальнасцю народа мадэрнай Беларусі не ўсвядомлены, не асэнсаваны, не “перавараны” тым жа народам. Таму аднаўленне хаты ў Марачоўшчыне з’яўляецца, безумоўна, вельмі важнай, магчыма, знакавай (час пакажа) падзеяй для развіцця нашай культуры, ды ўсё ж застаецца ў многім голай фармальнасцю, якую яшчэ неабходна запаўняць кангеніяльным зместам. У такім сэнсе радкі М. Пракаповіча не страцілі надзённасць. Тым больш што і напісаных па-беларуску шыльдаў на вуліцах населеных пунктаў Беларусі, помніках, мемарыяльных дошках etc. непараўнальна меней, чым “вывесок”. І словы, што “на месцы хаты Касцюшкаў / Закутая ў ланцугі пустка”, сёння атрымліваюць шырэйшую лакалізацыю, у кантэксце якой акулталізуецца постаць героя: “*АЙЧЫНА чакае ЛІЦВІНА*”. “Водгулле” М. Пракаповіча па-бахцінску дыялагічна пераклікаецца з трохі раней апублікаванымі творамі яго ж землякоў: так, В. Жуковіч ледзь ні заклінае “цень Тадэвуша Касцюшкі” прыйсці “ў гэты цымяны дзень”⁹⁰, а Р. Баравікова ўжо праводзіць героя “дамоў, адкуль прыйшоў сюды”⁹¹. У М. Пракаповіча ж канстатуем ужо чаканне, за чым можна ўбачыць своеасаблівую эвалюцыю вобразнага вяртання Т. Касцюшкі на радзіму, якое на вербальна-пісьмовым узроўні беларускі гісторыка-культурны кантэкст набыў зусім нядаўна ў выглядзе грунтоўнага нарыса Леаніда Несцярчука з кангеніяльнай назвай⁹², а ў мастацкай літаратуры такое сімвалічнае вяртанне, магчыма, адбываецца праз працяг аповесцей Я. Конева (гл. пра іх ніжэй), на старонках якіх Касцюшка вертаецца на родную зямлю з амерыканскай адысеі.

Уладзімір Гардзейка ў вершы “Ружа Касцюшкі”⁹³ імкнецца перадаць душэўныя перажыванні знакамітага земляка, яго жыццёвыя мары ды інтэнцыі:

Волі з Амерыкі, волі французскай

Так ён хацеў, каб свае ўзялі...

У сэрцы – памкненні такія высокія,

Нібы на крылах здалёк прыляцеў.

⁸⁹ Пракаповіч М. Водгулле // Крыніца, 1997, № 5. – С. 49.

⁹⁰ Жуковіч В. З імем Тадэвуша Касцюшкі. Трыпціх // Настаўніцкая газета, 1994, 18 мая. – С. 4.

⁹¹ Баравікова Р. Лірыка чыкагскіх вечароў // Літаратура і мастацтва, 1994, 24 чэрвеня. – С.8.

⁹² Несцярчук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцярчук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – 296 с.

⁹³ Гардзейка У. Ружа Касцюшкі // Ніва, 2003, 1 чэрвеня. С. 5.

Асаблівае месца па зразумелых прычынах займае туга па Айчыне:

*Літва мая! Я ад роду ліцьвінскага,
Дзе б не бываў – заставаўся тваім.
Мне нагадай паланезам Агінскага
Роднага коміна слодычны дым.*

Другая частка верша пераносіць нас у сучаснасць. Лірычны герой наведвае родныя мясціны Т. Касцюшкі:

*Ціхі фальварак. Не бачу я помніка.
Што ж земляка не дало ўшанаваць?
Вось і прыйшоў я самотным паломнікам
З днём нараджэння яго віншаваць.*

І толькі “дзікаю ружаю / Тут пра яго памяць зноў расцвіла”. Скруха адольвае лірычнага героя. Але, як і Касцюшка ў часіны распачы, ён не падаецца ёй, верачы, што настануць часы, калі беларускі народ усвядоміць і асэнсуе сваю сапраўдную гісторыю і высока ацэніць яе падзвіжнікаў:

*Мы ўшанавалі сябра ці ворага?
Ружа дакорам вочы пячэ.
Помнікі ставілі графу Сувораву.
Помнік Касцюшку паставім яшчэ!*

Знамянальна, што паралелі ў творах, прысвечаных беларускімі паэтамі Тадэвушу Касцюшку, узнікаюць не толькі паміж зместам і настроямі, але і формай вершаў. А. Корнеў ў паэтычным нарысе гісторыі Беларусі, які склаўся ў цэлы зборнік вершаў, адгукнуўся пра знакамітага земляка другім пасля В. Жуковіча трыпціхам – “За свабоду Айчыны пакутнай”⁹⁴. Верш мае ліра-эпічны характар. З аднаго боку ён абапіраецца на рэальныя гістарычныя падзеі, да якіх меў непасрэднае дачыненне Касцюшка, на факты з ягонага жыцця, з іншага ж – аповед насычаны эмоцыямі і каларытнымі фарбамі:

*Вучыў далікатна дачку ваяводы
Алоўкам і фарбай наносіць малюнак.
І раптам – як выбух! – агонь асалоды!
Пялёсткам ружовым гарыць пацалунак.*

Найбольш лірычнай з’яўляецца першая частка трыпціха, што і натуральна, бо апавядае ў ёй аўтар пра каханне Тадэвуша, якое завяршылася крахам. Летуценнасць дзвюх закаханых птушак, сінягорліцы і вярбеля (так А. Корнеў перадае словы Сасноўскага, што, маўляў, галубка не для вераб’я) брутальна разбіваецца аб ястрабіную чараду гайдукоў, якія дагналі арганізаваныя таёмна ўцёкі. “І цела, і воля” сінягорліцы былі скручаны.

*Улада багацця! Цябе не раскрышым.
Ты – шчасце і гонар, і боль чалавечы.
Тадэвуш ва ўцёках. Жыве пад Парыжам
На пару не з любай, а з крыўдай-галечай.*

Другая частка трыпціха пачынаецца імпульсам, які перадае падзеі, паваротныя для развіцця ўсяго свету:

⁹⁴ Корнеў А. Крыжы зямелькі нашае: Вершы. – Баранавічы: “Рыцар Свабоды”, 2004. С. 25-27.

*А ў той час за морамі, за акіянам –
Паўстанне! Паўстанне пад небам барвяным!
Свабода, правы здабываюцца кроўю,
Раўняюцца ўсе! Аніякіх саслоўяў!*

А. Корнеў перадае, што адзін з матываў вярбоўкі Касцюшкі ў антыімперыялістычную амерыканскую армію – барацьба за дэмакратыю, за свабоду і роўнасць, адсутнасць якіх на радзіме Тадэвушу перашкодзіла знітаваць лёс з каханай, якой малады, але бедны шляхціч, быў не парай, стоячы ніжэй па лесвіцы эканамічна-саслоўнай іерархіі. Амерыканскую старонку з біяграфіі Касцюшкі паэт перадае пункцірна, адзначаючы найважнейшыя моманты: перамогі паўстанцаў дзякуючы фартыфікацыйным здольнасцям ліцьвіна, яго ўзнагароды, прысваенне чына генерала і запрашэнне жыць у маладой рэспубліцы ўшанаваным чалавекам. Але, як адказвае герой, “у горы, прыгнёце пакуль што ліцьвіны”, і едзе на радзіму.

Змаганне за лёс роднай зямлі атрымлівае ў А. Корнева гучнейшую эмацыянальную інтанацыю, што зразумела.

*Ляцелі і коні, і вілы, і ружжы.
Басота, а косы сталёвыя ўверсе!
Ды вораг з гарматамі, вопытны, дужы.
І венгры, і прусы. Сувораў і Ферзен.*

*Палеглі паўстанцы. І стогны, і крыкі...
Падстрэлены конь закруціўся, затупаў.
Казакі дагналі: і кулі, і пікі...
Начальнік паўстання ў крыві паміж трупаў.*

Відавочна, А. Корнеў не імкнуўся стварыць поўны жыцццяпіс Т. Касцюшкі (для гэтага спатрэбілася б мінімум паэма). У дадзеным трыпціху няма нават імкнення зарыгінальнасць адносна вобраза героя. Аўтар паставіў асветніцкую задачу данесці да чытача маштабнасць і значэнне гістарычнай постаці, а таксама па магчымасці перадаць драматызм чалавечай долі, якая стала лёсавызначальнай для гісторыі многіх народаў і Новай гісторыі ўвогуле.

Яшчэ адзін, бадай, самы бліжэйшы Касцюшкаў зямляк (калі браць стасоўна Марачоўшчыны, каля якой нарадзіўся), цяперашні баранавец А. Белы стварыў верш таксама на аснове біяграфічнага матэрыялу жыццёрысу героя – “Сны аб Радзіме”⁹⁵. Але гэты твор, адзначаны, дарэчы, на літаратурным конкурсе да 90-х угодкаў БНР (яго аўтар заняў 1-е месца), выдзяляе пранікнёнасць лірызмам (пры захаванні багатай фактуры). Можна сказаць, што жыццёрыс Т. Касцюшкі падаецца А. Белым у лірычным ключы.

Напачатку аўтар задумваецца над феноменам героя, які “нам мару аб волі пакінуў”:

*Узгоркі, гасцінцы ды пушчы,
Гісторыі сумныя цені...
Дык хто ты, Тадэвуш Касцюшка,*

⁹⁵ <http://www.pbnf.org/index.php?index=2&id=2836>

Са шляхты. У сёмым калені!

Паэт спрабуе знайсці чыннікі таго феномену. Пошук прыводзіць да адказу ў традыцыйным для беларускай культуры, фальклорным стылі, што ў некаторым сэнсе надае вершу рысы быліннасці, а яго героя ўзвялічвае да легендарна-міфічнага ўзроўню народнага асілка:

Зубры тут блукалі і туры.

Казуль на прагалах насіла.

Таму пэўна, Бенавентура

Тут браў і адвагу, і сілу.

Далей прасочваецца сацыяльная эвалюцыя Тадэвуша. Яго сяброўства ахоплівае ўсё шырэйшае кола – ад сяброў з малой радзімы да двух прэзідэнтаў амерыканскай краіны, якія былі яму “проста сябрамі”. Падкрэсліваецца воінская доблесць Касцюшкі, дзякуючы якой Тадэвуш вырас да чыну брыгаднага генерала:

Ішоў ты праз горы і плошчы -

У баях адстаяў гэта права.

Змагаўся зусім не за грошы,

І нат не заўсёды за славу.

Аднак узвышэнне адбывалася не на роднай старонцы, а на чужыне, дзе ён “людзей бараніў ад навалы”.

А. Белы прымяняе прыём пераходу ад рэтраспектыўнага апісання шляху Касцюшкі да перспектыўнага. Пунктам такога пераходу з’яўляецца якраз вяршыня жыццядзейнасці амерыканскага перыяду героя.

...Каму стала проста палёгка,

Каму адстаялі свабоду.

А тут шчэ было так далёка

Да “Акта Паўстання Народу”.

Далёка было да палону,

Да плачу удоў і самоты,

Калі беларускія клёны

Крывёй наталялі лістоту.

Пашана ў родным краі зноў абміне Тадэвуша. Узнагароджаны будучы забойцы:

Забойцам – крыжы і пагоны...

І ў нас атрымае Сувораў

Чатырнаццаць тысяч прыгонных.

Што застаецца Касцюшку? – Сны аб родным краі. У гэтым знаходзіцца своеасаблівая павязь з купалаўскім сненнем аб Беларусі, чым аўтар атаясамляе свайго героя з лірычным героем Янкі Купалы, з дапамогай паэтычных сродкаў “падганяючы” ліцьвінскасць першага да беларускасці другога, збліжаючы гэтыя этнічныя катэгорыі.

Спытай у Беллага, што ён укладваў у апошнюю страфу!!!

Аптымiстычнай рытмікай характарызуецца верш аднаго з двух Бензерукоў (пэўна, старэйшага – паэта Расціслава) “1794”⁹⁶. Дынаміка вершаванага памеру кангеніяльна перадае людское ўспрыманне такой постаці, як Касцюшка, які адно сваёй прысутнасцю становіцца чыннікам абнадзейвання, нягледзячы на яскравы сімвал бяды, які быццам бы пераляцеў у беларускі верш з лірыкі Эдгара По:

Што, крумкач, жалобна крачаш?..

Надыходзіць волі час,

І чакае ўсіх удача,

Як Касцюшка сярод нас.

Зададзеная напачатку антыномія паралельнічае напрацягу ўсяго верша:

Хоць пара не для свавольных,

Прадракаеш: быць бядзе!

Не, Касцюшку час вызвольны

Аж да Крупчыц давядзе.

<...>

Будуць бітвы і за Бугам.

Не прароч, крумкач, бяды!

Бачыш, носяцца харугвы,

А Касцюшка малады.

Ды ўсё ж Касцюшка, хоць і чакае яго раненне і палон, паводле верша, з’яўляецца мацнейшым за зласлівыя сілы. Як чалавек, зразумела, ён падвергнуты ўсім бедам гэтай жыццёвай практыкі. Але дзякуючы такой метафізічнай, Боскай якасці, як памяць, Касцюшка, яго дзеянні, ідэалы могуць і павінны атрымліваць перавагу над крумкачамі гісторыі, якія хацелі б яе перайначыць на свой, д’ябльскі капыл. Таму і дэкларуюць радкі ад імя народа:

Поле бітваў і капліца –

Наша памяць назаўжды!

Першы з прыведзеных радкоў мае на ўвазе поле ля вёскі Крупчыцы, дзе ўстаноўлена капліца, якая ўшаноўвае памяць палеглых у адной з самых жорсткіх бітваў касцюшкаўскага збройнага чыну. Лакалізацыя абумоўлена тым, што гэтая мясцовасць з’яўляецца малой радзімай Бензерукоў, на якой, паводле адной з версій нарадзіўся Касцюшка. Гэтакім чынам дэманструецца, як можна рабіць свой маленькі ўнёсак у вялікую справу кшталтавання памяці пра славетных землякоў.

У цэлым мастацкі вобраз героя ў беларускіх паэтаў ствараецца з аднаго боку адэкватным як прынцыпу гістарызму, так і развіццю нацыянальнай традыцыі, з іншага ж – такая адэкватнасць не абмяжоўвае аўтараў у выбары мастацкіх сродкаў, фарбаў для стварэння лірычна-гістарычнага партрэта героя, выяўлення ягоных вартасцей, той ролі, якую ён адыграў для свайго народа, народаў іншых краін, эвалюцыі цывілізацыі. Паэты здолелі перадаць няўрымслівасць натуры Касцюшкі, раскрыць ягоны ўнутраны свет, рэканструяваць атмасферу і тагачася, і паслякасцюшкаўскіх часоў, калі

⁹⁶ Бензярук, Р.М. Сорак дарог / Расціслаў і Анатоль Бензярукі. – Брэст : Альтэрнатыва, 2007. – С. 128-129.

палітыкі спрабавалі пазбавіць цэлы народ права ганарыцца сынам сваёй зямлі, сціраючы імя славу тага земляка са старонак падручнікаў па гісторыі. Паэты ведаюць: *scripta manent*, напісанае застаецца, – таму і ўмацоўваюць гістарычную памяць народа сваімі адухоўленымі радкамі, пасля якіх немагчыма будзе ўжо выкрасліць імя Касцюшкі з беларускай гісторыі і культуры.

Нярэдка імёны нацыянальных герояў з гістарычнага мінулага народаў выкарыстоўваюцца для надання твору (непасрэдна не прысвечанага той ці іншай згаданай асобе) пэўнага пафасу, асабліва што датычыцца публіцыстычных опусаў. Стасоўна звароту да постаці Т. Касцюшкі цікавым падаецца прыклад з паэзіі Цыпрыяна Норвіда, польскага эмігранта, які звяртаецца да амерыканскага грамадзяніна Джона Браўна, фермера, змагара за волю неграў у Амерыцы, пакаранага за гэта смерцю. У вершы *польскім* паэтам імя Касцюшкі (побач з іменем Вашынгтона) выкарыстоўваецца для абуджэння духу змагання за свабоду ў *амерыканскім* грамадстве:

Пакуль Вашынгтон не паўстаў з дамавіны

З Касцюшкам разам у праведным гневе –

О Яне! Прымі пачынанне запеву...⁹⁷

Як можна зразумець, тымі словамі Ц. Норвід заклікае запяць песню свабоды і не вымушаць дзеля гэтага паўставаць з дамавін нацыянальных герояў. (Гл. таксама вышэй разважанні пра ўпамінанне Касцюшкі ў “Пане Тадэвушы” А. Міцкевіча.)

У беларускім мастацкім слове такі прыём (менавіта з удзяленнем увагі Касцюшку як тытану гісторыі, прычым нашай гісторыі) назіраецца таксама, але досыць казуальна. Міхась Скобла, падкрэсліваючы ліцьвінскі патрыятызм пахаванага на чужыне А. Міцкевіча, згадвае і яго земляка Касцюшку, якога спасцігла такая ж доля:

Пану Богу святое самае
пра Радзіму шапні на вушка.

Глянь - уздыбіў каня над брамаю
брат-ліцвін генерал Касцюшка.⁹⁸

Гэты момант не абыйшоў увагай і Аляксей Белы:

...Мінула часу шмат з тае пары,
Вяртаюцца і адлятаюць птушкі.

У адной зямлі спачылі змагары –
Паэт Міцкевіч, генерал Касцюшка.⁹⁹

У газеце амерыканскіх беларусаў-эмігрантаў аўтар, што схаваўся пад крыптанімам В. Н., супрацьпастаўляе Касцюшку і Каліноўскага, якіх на дадзены момант не мае беларускі народ (“І дзе Касцюшка, Каліноўскі?”), “шклоўскаму ідалу” (маецца на ўвазе адзін сусветнаведомы беларускі палітык сучаснасці). Сімптаматычна, што верш таксама прасякнуты

⁹⁷ Норвід Ц. Да грамадзяніна Джона Браўна // Ідзі за мною: Лірыка / Пер. з польск., прадм., заўв. А. Мінкіна; Маст. С. В. Чарановіч. – Мн.: Маст. літ., 1993. – С. 59.

⁹⁸ Скобла М. Міцкевіч у Кракаве // Наша Вера, 1999, №2 // <http://media.catholic.by/nv/n8/art11.htm>

⁹⁹ Белы А. Ён між намі жыве // <http://www.intex-press.by/ru/732/50/451/>

аптымізмам: мяркуючы па ім аўтар верыць, што краіна Беларусь, нягледзячы на неспрыяльныя гістарычныя абставіны рубяжа XX – XXI стст., здолее пазбавіцца маскальскага ўплыву і дыктату, а пятая калона ўсходняга суседа на Беларусі адкажа за свае справы, хоць бы сабе давалося б нават, магчыма, весці партызанскую барацьбу. (Канешне, у дадзеным выпадку патрэбна прызнаць нейкую ступень адарванасці аўтара ад сацыяльна-палітычных рэалій Беларусі; ды сам твор гучыць хутчэй як прымітыўна зрыфмаваная інвектыва, хоць нельга адмовіць ёй у перакліканні з паэтычнымі радкамі папярэднікаў.)¹⁰⁰

У гэтай сувязі неабходна адзначыць верш Вольгі Іпатавай, якая чуйна высачыла (у чым бачацца паралелі з А. Міцкевічам – гл. вышэй) пачатак бунтарскай антыімперыялістычнай традыцыі ў беларускай гісторыі і культуры ў часах барацьбы супраць расейскай анексіі канца XVIII ст.:

*Я абрус памінальны паслала на сьветлым тым полі,
Дзе жаўнеры Касцюшкі лягалі на вечны спачын.
Шалатнула трава, і вятрыска пацьвердзіў – “За волю!”
І прарос скрозь тканіну спакойны і мудры палын.¹⁰¹*

Рыгор Барадулін таксама бачыць духоўную спадчыннасць сённяшняй незалежнасці Беларусі ў той барацьбе двухсотгадовай даўніны:

*Над нашай незалежнасцю лунае
Касцюшкавага меча блаславенне.¹⁰²*

Не цураецца зямляцтва з барацьбітом за свабоду народаў і Ірына Багдановіч, называючы беларусаў “людям Касцюшкавым”, а значыць, не толькі родным па крыві з ураджэнцам гістарычнай Літвы, але і нескароным па духу, якім і быў наш суайчыннік¹⁰³.

Ужо згаданы С. Патаранскі ў вершы, прысвечаным даследчыку часоў інсурэкцыі У. Емельянчыку, не мог, зразумела, абмінуць найбуйнешую фігуру таго перыяду, увядзенне якой у беларускі гістарыяграфічны кантэкст нямала паспрыяў гэты гісторык, якога, на жаль ужо няма з намі. Таму і ўскліквае паэт:

*І хто нашу памяць азорыць
штандарам дзівосным Касцюшкі?!¹⁰⁴*

Знаходзіцца ў С. Патаранскага таксама і алюзія (што, як пераконвае вышэй прыведзены прыклад, характэрна для яго мастацкага стылю): твор называецца “Песьня”, у чым бачыцца пераклічка праз вякі з аналагічным па назве творам невядомага аўтара (гл. вышэй).

Полівалентна можна успрымаць паэтычны абразок Зянона (З. Пазыняка) “У Залесьсі”:

Калі я разгроб сыпучы сьнег

¹⁰⁰ В. Н. «Зрабілі ўлады падарунак...» // Беларус, 2003, кастрычнік, № 489. – С. 2.

¹⁰¹ Іпатава В. «Я абрус памінальны паслала на сьветлым тым полі...» // Верш на свабоду. (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе). – Радзё Свабодная Эўропа / Радзё Свабода, 2002. – С.63.

¹⁰² Па: Рачэўскі Ст. Р. Тадэвуш Касцюшка: вяртанне на Беларусь // Веснік Брэскага ўніверсітэта. Экафіласофія. Права. Літаратуразнаўства. Мовазнаўства. Педагогіка, 2001, № 3. С. 62.

¹⁰³ Багдановіч І. Карэліцкі тост // Крыніца, 1998, № 5. – С. 45.

¹⁰⁴ Патаранскі С. Сэрца Бога – Беларусь: выбраныя творы. – Мн.: Кнігазбор, 2006. – С. 60.

Паказаўся камень:

“Ценям Касцюшкі”.

Даўно гэта было¹⁰⁵.

Полівалентнасць узнікае, канешне, ад сітуацыі полісемантычнасці і поліметафарычнасці канцэптаў, знешне трывіяльных: разгрэбці, снег, камень (зрэшты ці не ўсіх слоў). І самае галоўнае цяжка разабрацца (думаецца, не толькі чытачу, але і аўтару) у інтэпрэтацыі гэтага “даўно”. Ці то настолькі даўно, што ўжо не вярнуць, хоць душа і настальгіруе па ім, разграбаючы сыпучы снег памяці, дабіраючыся да каменнай сэрцавіны нашае гісторыі, г. зн. тое даўно азначае ўжо беззваротнасць, у якой нават намёку на гераічнае мінулае няма. Ці то часовае прыслоўе наадварот указвае на пярэдадзень перыяду адраджэння: гісторыя паўтараецца, а значыць, новы Касцюшка не за гарамі (дзый і гор на Беларусі няма, хіба толькі гістарычна-ідэалагічныя). У такім разе радкі набываюць пэўную пераклічку са згаданым вершам Д. Бічэль-Загнетавай; прычым у абодвух гэтых выпадках назіраецца спроба ці прадказанне рэанімавання архетыпічнага вобраза нацыянальнага героя, класічным прыкладам чаго з’яўляецца Касцюшка. Прычым збліжае абодва творы яшчэ і тое, што сацыяльна-палітычнага кантэксту: як і ў канцы 1970-х гг., так і на пачатку XXI ст. нацыянальныя гісторыя і культура для ўладаў з’яўляюцца ледзь не падкрэслена лішнімі.

Апошні фактар стаў адной з мастацкіх дэтэрмінантаў узнікнення яшчэ аднаго вершаванага публіцыстычнага твора, які быў публічна рэпрэзентаваны ў эфіры радыё “Свабода” 22 сакавіка 2006 г. у 9 гадзін 49 хвілін (прозвішча аўтара не называецца). Непасрэдным штуршком закліку “Беларусь, сьмялей уставай з кален!” (назва) стала вострая палітычная сітуацыя, якая ўзнікла вакол прэзідэнцкіх выбараў у Беларусі ў сувязі з яшчэ большай узурпацыяй улады фактычна адным чалавекам. Аўтар рытарычнымі пытаннямі робіць мініэкскурс у гісторыю, успамінаючы слаўных сыноў свайго народа, пры якіх наша старонка займала “свой пачэсны пасаг між народамі” (Янка Купала) Еўропы (Сапегі, Радзівілы, гетман Астрожскі), а таксама тых ліцьвінаў/беларусаў, якія ў часы маскоўскай навалы мужна баранілі родную зямлю:

Хіба гэта кара Боская

І ўжо не прагнуцца яны –

Касцюшкі і Каліноўскія,

Слуцкіх паўстанцаў сыны?..¹⁰⁶

Такім чынам, вобраз Касцюшкі ў адным шэрагу з Каліноўскім і многімі, часта безыменнымі для сучаснага чалавека слуцкімі паўстанцамі выяўляецца як узор патрыёта, яго імя становіцца імем агульным. Аднак у адрозненне ад фальклорнага дыскурсу, з якім сацыяльныя і мастацкія традыцыі ў генезісе беларускага народа перарваліся, такое значэнне

¹⁰⁵ Зянон. Карціны памяці // Дзеяслоў, 2007, № 2. – С. 24.

¹⁰⁶ Плошча, 19.03 – 25.03.2006. (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе). – Радыё Свабодная Еўропа / Радыё Свабода, 2007. – С. 109.

вобраз Касцюшкі, як і многіх іншых герояў нашай гісторыі, займае на сённяшні дзень у лепшым выпадку толькі ў асяродку інтэлектуалаў-гуманітарыяў. Таму і не дае аўтар адказу на свой запытальны заклік, рытарычнасць яюга робіцца ў такім выпадку амбівалентнай: няма пэўнасці, ці “прачнуцца яны – Касцюшкі і Каліноўскія”, ясна толькі адно – зараз іх няма.

Неабходна адзначыць, што іншы раз у беларускай паэзіі сустракаюцца і адчужаныя адносіны да Касцюшкі, адсутнасць атаясамлення яго асобы як магчымага знаку нацыянальнага патрыятызму беларускага народа, бачачы толькі, што ў Кракаве “на пляцы Касцюшка / найпершым жаўнерам / прысягаў сваёй мужнасцю / пані Польшчы на вернасць”¹⁰⁷, у чым адчуваецца пэўная залежнасць ад савецкіх ідэалагічных устаноў і традыцый.

¹⁰⁷ Тарасюк Л. Развітанне з парадкалядным Кракавам // Літаратура і мастацтва, 1993, 3 снежня. – С. 9.

Пераклад

Думаецца, у дадзеным даследаванні варта разглядаць і пераклад на беларускую мову твораў, звязаных з Тадэвушам Касцюшкам, бо яны таксама сталі здабыткамі літаратуры і культуры Беларусі. Такім з’яўляецца ў прыватнасці “Санет да Касцюшкі” англійскага паэта-рамантыка Джона Кітса (1795 – 1821) у перакладзе Язэпа Семяжона.

Д. Кітс нарадзіўся літаральна адразу пасля паўстання і Вялікай французскай рэвалюцыі, у час, калі яшчэ жылі іх рамантычныя ідэалы, блізкія яму па духу, у час, калі жыў яшчэ і сам кіраўнік паўстання. Таму і выбар лірычнага героя бачыцца невыпадковым. Касцюшка са сваімі імкненнямі “спапяліць няволю і прыгон” – фігура асабліва прывабная для рамантыкаў.

Да яго постаці неаднаразова звярталіся і мастакі. Прычым адбітак рамантызму знаходзіцца і на партрэтах героя, бо, як заўважае польскі даследчык Ян Станіслаў Капчэўскі, «романтизм в сочетании с сильным характером – вот, пожалуй, основная особенность Косцюшко»¹⁰⁸.

Адштурхоўваючыся ад значнасці касцюшкаўскай постаці, у стылі рамантызму ўзносячы героя да вышын вечнасці (і тут, нягледзячы на тое, што ў гісторыі на той момант яшчэ не было часу ва ўсёй паўнаце аданіць нядаўнія падзеі, паэт не перабольшвае), Д. Кітс на гэтай падставе робіць шырэйшыя высновы: дэкларуе аб веры ў неўміручасць ідэалаў свабоды, роўнасці, братэрства, аб веры,

*...Што прыйдзе час,
Калі і наш народ дабро спазнае
І ўпоравень з сабой герояў з нас,
Цяперашніх і даўніх аб’яднае
Ў магутны хор, і гімн іх наплыве
Ў нябёсаў сферы, дзе Тварэц жыве.¹⁰⁹*

Відавочна, Я. Семяжон не выпадкова, а свядома і адмыслова рабіў пераклад гэтага верша, працытаваныя радкі якога найлепшым чынам упісваюцца ў кантэкст перажыванняў патрыятычнай інтэлігенцыі Беларусі савецкіх часоў (год перакладу намі не ўстаноўлены; тлумача ж не стала ў 1990 г.). Да таго ж перакладчык па-мастацку “адаптаваў” арыгінал, перанёс яго на беларускую глебу, што абумовіла, напрыклад, адсутнасць такой знакамітай асобы ў гісторыі народа Д. Кітса, як кароль англасаксаў Альфрэд, які фігуруе ў санеце апошняга і знайшоў месца ў перакладзе на расейскую мову¹¹⁰.

Такім чынам, праз мастацкі пераклад, Я. Семяжон выразіў сваю грамадзянскую пазіцыю – метада не новы для літаратурнага працэсу, але характэрны ў варунках уціску творчай асобы (магчыма, дарэчы, да перакладу разгледжанага верша Дж. Кітса беларускага творцу падштурхнула праца над перастварэннем наскрозь патрыятычнага “Пана Тадэвуша” А. Міцкевіча, дзе

¹⁰⁸ Копчевский Я. С. Тадеуш Костюшко. – Варшава: издательство Интерпресс, 1972. – С. 11.

¹⁰⁹ Кітс Джон. Санет да Касцюшкі // Наша слова, 1993, № 6, 10 лют. – С. 7.

¹¹⁰ Кітс Джон. Лирика. – М.: Художественная литература, 1979. – С. 159.

Т. Касцюшка неаднаразова згадваецца часта ў прынцыповых для твора момантах – гл. вышэй)

Дарэчы, наогул англійскія пісьменнікі (у тым ліку сам Джордж Байран) ўдзялілі істотную ўвагу постаці Т. Касцюшкі. У першай чвэрці XIX ст. сярод англійскіх паэтаў, як пісаў Зыгмунд Крысіньскі, “nie ma prawie żadnego, który by o Polsce i o Kościuszcze nie wspomniał”¹¹¹. І праўда, цяжка знайсці гістарычную постаць, якая б лепшым чынам адпавядала канонам літаратуры рамантызму. Тадэвуш Касцюшка, узгадаваны на глебе асветніцтва з ідэалам моцнай манархіі, як чалавек і грамадзянін натуральна ўпісваўся ў кантэксты абедзвюх эпох: адукаваны і мудры, ён меў ідэалы надыходзячай аксіялогіі (“свабода, роўнасць, братэрства”), якія ўвасабляў, ажыццяўляў падчас барацьбы за незалежнасць Злучаных Штатаў і не здолеў гэтага зрабіць пры ўсіх сваіх тытанічных высілках у вайне супраць драпежных краін – суседзяў Рэчы Паспалітай. З аднаго боку тая ўвага з боку англічан выглядае трохі парадаксальнай, бо ліцьвін стаў сусветнаведомым менавіта праз велізарны ўнёсак у разгром войск вялікабрытанскай метраполіі, чым добра-такі прыклаўся да незалежнасці Злучаных Штатаў, што фактычна стварыла прэцэдэнт для развалу імперыі саксаў. Гэта значыць, Т. Касцюшка з’яўляўся крэўным ворагам Англійскай Кароны. Але, як слушна заўважае П. Мітзнэр, Касцюшка быў персаніфікацыяй пэўных ідэй і каштоўнасцей, якімі жыла Еўропа першай паловы XIX ст.¹¹², і англійскі культуралагічны дыскурс тут не стаўся выняткам. Прыклад лідэра ў англійскай літаратуры тагачася Дж. Байран сведчыць, што брытанскія рамантыкі не толькі салідарызаваліся з суайчыннікамі Касцюшкі, якіх спасцігла дзяржаўная катастрофа падзелаў больш моцнымі суседзямі, але і выражалі аптымізм у захаванні народаў гістарычнай памяці:

Вы жыхары Касцюшкавай зямлі,
Якую скрозь крывёю залілі
Сатрапы кацярынінскіх часоў...
Вы не забыліся на тую кроў?¹¹³

¹¹¹ Mitzner P. Teatr Tadeusza Kościuszki. Postać Naczelnika w teatre 1803 – 1994. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2002. – S. 219.

¹¹² Ibidem. – S. 233.

¹¹³ Байран Дж. Г. Лірыка. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1989. – С. 218.

Лірычныя нарысы

Касцюшкаўскі беларускі літаратурны цыкл уключае ў сябе таксама лірычныя нарысы: Яраслава Пархуты пра малую радзіму кіраўніка паўстання, а таксама Расціслава і Анатоля Бензярукоў пра апошнія імгненні жыцця героя.

Я.Пархута апавядае, як выглядаюць мясціны касцюшкаўскага маленства зараз, як ушанавана на Беларусі яго імя, а таксама, што памятаюць людзі пра свайго земляка і якія сляды засталіся пасля яго, якія мясціны, будынкі, прадметы былі сведкамі момантаў жыцця Тадэвуша Касцюшкі. Інтанацыі аповеду далёка не аптымістычныя, таму што падстаў для радасных пачуццяў няма. Час няўмольна сцірае ўсё, што нагадвала пра славу тага земляка, да таго ж гэтаму працэсу спрыяюць самі людзі, на першы план у якіх выступаюць не духоўныя, а матэрыяльныя каштоўнасці. Так, некалі на гары Шыбельнай дзед Іван паказаў пісьменніку абразок, які ўрос у сасну, – знак памяці пра забітых там інсургентаў. Такіх сосен навокал стаяла нямала. Ужо ў канцы 1980-х гадоў не было тых магутных сосен-помнікаў: іх пусцілі на будзённыя гаспадарчыя патрэбы – на паліва. З часам збылося прароцтва дзеда: “Однако, живицей заплывут раны, уйдем мы, старые, и память об убиенных умрет”. Праўда, далей дзед, падумаўшы, дадае: “Может, и не помрет память... На то она и память – чтобы помнить...” Усё ж горкай метафарычнай канстатацыяй заканчвае Я. Пархута свой нарыс: “Спалілі памяць”¹¹⁴. І хоць сказана ў “Кнізе Эклізіаста”, што “няма памяці пра былое; ды і пра тое, што будзе не застанеца згадкі між тымі, што прыйдуць пасля” (верш 1:11), узнікае балючае пытанне: “Ці не зарана?” І толькі за парогам новага тысячагоддзя, нібы схамянуўшыся, беларусы пачалі больш уважліва адносіцца да ўвекавечвання памяці пра Т.Касцюшку, што стала годным адказам на скрушлівы папрок Я. Пархуты. Тым не менш да належнага ўшанавання героя на радзіме яшчэ далёка.

Расціслаў і Анатоль Бензярукі апафеозам свайго нарыса “Успамін пра Радзіму” робяць мастацкі пасаж, быццам сам Касцюшка напрыканцы жыццёвага шляху дапускаў, што людзі забудуцца на яго імя, бо “дзякаваць можна, калі заваявана свабода, а калі толькі рабства і краты... то не патрэбна такая вайна і такі герой!”¹¹⁵. Але ў вусны княгіні Любамірскай (у дзявоцтве Людвікі Сасноўскай, кахання Тадэвуша) укладаюць перакананне яго ў адваротным: “Прыйдзе, Тадэвушу, час незалежнасці тваёй Радзімы. І тады ўсе ўспомняць твае пакуты і надзеі. Бо так, як ты любіў гэту зямлю, ніхто іншы не любіў. Людзі згадаюць твой лозунг “За вольнасць вашу і нашу”, успомняць, што і ў самыя цяжкія хвіліны ты называў сябе ліцвінам”.

– Ну і добра. Больш для мяне нічога і не трэба, – ціха прамовіў хворы і на змучаным ягоным твары запалілася ўсмешка¹¹⁶.

Такім чынам, светлая памяць – не столькі пра яго самога, колькі пра каштоўнасці, за якія змагаўся герой, – была для яго найвышэйшай вартасцю,

¹¹⁴ Пархута Я. На земле отцов наших. Гора Шибельная // Неман, 1989, № 5. – С. 136-140.

¹¹⁵ Бензярук, Р.М. Сорак дарог / Расціслаў і Анатоль Бензярукі. – Брэст : Альтернатива, 2007. – С. 127.

¹¹⁶ Ibidem. – С. 128.

якая нападўняла сэнсам не толькі яго асабістае пражытае жыццё, але і ўсю гісторыю шматпакутнага народа.

Эпас

Да нядаўняга часу ў беларускай літаратуры не было твораў пра знакамітага земляка ў форме эпічнай прозы. Я. Коневу стаў аўтарам аповесцей пра амерыканскі перыяд жыцця і дзейнасці Т. Касцюшкі – “Срэбны арол у чырвоным полі”¹¹⁷ і “Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі”¹¹⁸, а неўзабаве выпусціў і іх працяг пра “час “сялянскай ідыліі”, калі кіраваў гаспадаркай у родавым маёнтку і на свой манер бараніў справядлівасць”¹¹⁹. Урэшце па-мастацку апрацаваў і апублікаваў і найбольш яркую старонку “еўрапейскай” біяграфіі героя – “Літоўская адысея Тадэвуша Касцюшкі”¹²⁰.

Трэба аддаць належнае аўтару, які ўзяўся за тэму, распрацаваную вельмі слаба ў беларускай бібліяграфіі. Толькі нядаўна выйшла грунтоўнае даследаванне жыцця і дзейнасці нашага знакамітага земляка¹²¹. Коневу ж давалося збіраць, можна сказаць, па крупіцах матэрыял, а дзе-нідзе, магчыма, і спадзявацца на сваю інтуіцыю. Пахвальна, што пісьменнік спраўляецца з пастаўленай перад сабой творчай задачай.

Да таго ж выбар ключавой фігуры для гістарычнага рамана мае значэнне і для пазітыўнага кшталтавання беларускай нацыянальнай ідэі. Як мяркуе Дз. Марціновіч, “беларусаў трэба прывабліваць беларускасцю, і героі-пераможцы лепш за ўсё падыходзяць для гэтай справы. Бо сваё стаўленне да герояў чытач аўтаматычна перанясе на ідэю, за якую яны змагаюцца. Перамогуць героі – раней ці пазней пераможа ідэя. А значыць чытач падсвядома зробіць крок насустрач гэтай ідэі”¹²².

А. Прыцэл з’яўленне першых дзвюх аповесцей Я. Конева жартаўліва пракаментываў:

*Узяўшы чытача на мушку,
З зямляцкім гонарам-пашанай
Наблізіў ён да нас Касцюшку
У гістарычных двух раманах.*¹²³

Пачынаюцца падзеі ў творах Я. Конева на роднай зямлі. Завязкай аповесці сталася каханне трыццацігадовага Тадэвуша да дачкі багатага і ўплывовага гетмана польнага Язэпа Сасноўскага – Людвікі. Але кепскае матэрыяльнае становішча і сацыяльны статус (Касцюшка тады служыў у доме Сасноўскага хатнім настаўнікам малявання) на той момант не дазвалялі яму пабрацца з каханай. А Людвіку бацька меўся ў хуткім часе аддаць замуж за іншага. “Боскі

¹¹⁷ Коневу Я. Срэбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 16-94.

¹¹⁸ Коневу Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 14-65; № 11. – С. 76-116. Абедзве аповесці выйшлі асобным выданнем: Коневу Я. Ф. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі. – Мн.: Маст. літ., 2006. – 302 с.

¹¹⁹ Коневу Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 11-51; № 2. – С. 44-71.

¹²⁰ Коневу Я. Літоўская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2009, №5. – С. 12-57; №6. – С. 71-113.

¹²¹ Несцярчук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцярчук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – 296 с.

¹²² Марціновіч Дз. Пераможцы і пераможаныя (Рэцэпты для гістарычнай прозы) // Маладосць, 2008, №3. – С. 124.

¹²³ Прыцэл А. Ягор Коневу // Польша, 2008, №4. – С. 203.

цуд – адзінае, на што спадзяюся. Па Боскай волі Людвіка закахалася ў мяне. Значыць, нездарма дасылаецца мне выпрабаванне, гартуецца мая воля. Мы не маем улады над сваім лёсам...”¹²⁴ Такія думкі агортвалі Тадэвуша, калі ён накіроўваўся да князя Чартарыйскага, каб той дапамог таемна ўцячы ім з Людвікай ды абвянчацца. Тут і далей Касцюшка паказаны як рэлігійны фаталіст, што, аднак, не перашкаджала яму прыкладаць намаганні ў выбары свайго жыццёвага шляху і нават ставіцца да рэлігіі у пэўнай ступені з аналітычным скептытызмам. І разам з тым галоўны герой аповесці шчыра верыць у Бога, не пакідае спадзявацца на Яго ласку ва ўсіх пачынаннях. Такая пазіцыя ў многім тоесна пратэстанцкаму светапогляду, які меў уплывы на амерыканскім кантыненте, таму адразу адчуваецца пэўная духоўная роднаснасць Касцюшкі і краіны, дзе яму лёсам было прадвызначана рэалізаваць свой патэнцыял.

Як вядома, спроба ўцёкаў правалілася. Перад гэтым жа ад каханай Тадэвуш атрымаў у якасці падарунка сыгнет з выявай арла у чырвоным полі – “сімвал колішняй велічы нашай Рэспублікі”, што і дало назву аповесці: пярсцёнак суправаджаў свайго гаспадара, быў для яго своеасаблівай пуцяводнай зоркай на нязведаных шляхах, нагадваў яму пра радзіму, дзе засталася каханне, а ў складаных моманты граў ролю кантаўскага маральнага закону, які перасцерагаў, падказваў, падбадзёрваў...

Штопраўда, выява арла не павінна бянтэжыць чытача сваёй “польскасцю”, бо на працягу ўсёй аповесці падкрэсліваецца ліцьвінская аўтаідэнтыфікацыя Касцюшкі: “Хоць і гаворым па-польску, а ўсё адно мы з вамі – ліцьвіны. Усё адно наша Бацькаўшчына – Літва...”¹²⁵ І гэта ён не стамляецца паўтараць на працягу ўсяго знаходжання ў Амерыцы. Дарэчы, тут (і ў многіх іншых месцах аповесцей) выяўляецца добрая абазнанасць аўтара мастацкага твора з мінулай рэчаіснасцю і біяграфіяй героя, бо сам Касцюшка сваю ідэнтыфікацыю заўсёды падкрэсліваў і нават імператару Аляксандру I з гонарам заяўляў: “Нарадзіўся я ліцьвінам”¹²⁶. Таму Я. Конева нельга абвінаваціць тут у таўталагізацыі.

Не перашкодзіць нагадаць, што маецца на ўвазе зусім не сённяя Літва, а беларуская этнічная тэрыторыя. Як адзначае высокапрафесійны даследчык дадзенай праблемы паляк Ю. Бардах, па меншай меры з XVII ст. у насельнікаў цяперашніх беларускіх (колішніх літоўскіх/ліцьвінскіх) зямель існавала падвоенасць нацыянальнага пачуцця, калі Літва ўспрымалася як “малая Айчына”, а Польшча – як “вялікая”¹²⁷ (праўда, ад сябе дадаў бы, што карэктней было б сказаць замест “Польшча” “Рэч Паспалітая”, прынамсі да часоў яе падзелу сённяя стэрэатыпічнай сінанімічнасці татальна не назіралася – гэта ў пэўнай ступені можна прасачыць і па вышэй разгледжаных фальклорных творах часоў паўстання). Таму пахвальна, што аўтар мастацкага твора не памыляецца ў

¹²⁴ Коней Я. Срэбны арал у чырвоным полі // Польшча, 2003, № 10. – С. 18.

¹²⁵ Ibidem. – С. 21.

¹²⁶ Па: Чаропка В. «Сябар прыгнечаных, вораг прыгнятальнікаў». Тадэвуш Касцюшка // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 12. – С. 10.

¹²⁷ Па: Смальянчук А. У пошуках ворага нацыі // Беларускі гістарычны агляд, 2003, Том 10, Сшытак 1-2. – С. 263.

прынцыповым для многіх бакоў моманце, які такім чынам адэкватна адлюстроўвае сітуацыю канца XVIII ст. у аспекце палітычнай (дзяржаўнай) і этнічнай аўтатоеснасці выхадцаў з Літвы і Беларускай Русі.

Неверагодна, але факт. Апрача палякаў, беларусаў ды літоўцаў, што мае пад сабой гістарычна ўрадлівую глебу для аргументацыі, сёння на “зямляцтва” з Касцюшкам прэтэндуюць на поўным сур’ёзе і ўкраінцы, вызнаючы яго “за походженням із поліскага співакучця Білорусі й Украіны”¹²⁸ з усімі выцякаючымі адсюль наступствамі. Дарэчы, украінскі фальклор таму спрыяе: у ім міфалагізаваная постаць Касцюшкі таксама мае месца¹²⁹. Праўда, зямляцтву гэтаму лёгка перашкодзіць, аспрэчыўшы прыналежнасць Палесся да этнічных украінскіх зямель¹³⁰. Дый фармальна блізкасць мясціны нараджэння Касцюшкі да Украіны паводле адной з гіпотэз 1) саступае па аргументацыі версіі пра нараджэнне яго на Косаўшчыне, 2) не з’яўляецца рэальным доказам на фоне фактычнага служэння роду Касцюшкаў Вялікай Літве, у перыяд уваходжання ў якую ўкраінскія землі з’яўляліся перыферыяй. Аднак можна толькі, кажучы ўкраінскаю моваю, пішатыся (ганарыцца), такім імкненнем украінскага гісторыка, бо, сапраўды, трэба пагадзіцца з прыведзенай аўтарам сентэнцыяй вялікага В. Быкава, што Касцюшка “аніколькі не быў вузкім нацыяналістам – прагненне свабоды усіх народаў было арганічнаю яго рысай. Касцюшка – сапраўдны герой не толькі беларускага ці польскага народаў, гэта фігура еўрапейскага ды сусветнага маштабу”¹³¹, чым беларускі пісьменнік практычна паўтарыў словы Томаса Джэферсана: “Касцюшка – гэта найшчырэшы сын свабоды, якога я бачыў, і пры гэтым той свабоды, якая ўключае ўсіх, а не толькі кучку выбраных або багатых”¹³².

Акрамя таго, у польскім гуманітарным дыскурсе існуе гіпотэза пра нараджэнне Касцюшкі на Валыні, якая з 1569 г. (пасля Люблінскае уніі) была далучана да Кароны Польскай, пра што паведамляе сучасная “Wielka Encyklopedia Powszechna”. У гэтым Я. Юхо бачыцца імкненне сказаць беларускае паходжанне знакамітага ліцьвіна¹³³.

¹²⁸ Усенко П. Тадей Косцюшко й Украіна: наш земляк – найславнішы поляк. – К.: Нора-Друк, 2004. – 96 с.

¹²⁹ Гл., напрыклад, “Песню люду ўкраінскага”: Błaszczuk A. Kształtowanie się legendy Kościuszki 1815 – 1830 // Kościuszko w kręgu motologii narodowej / pod redakcją Aliny Barszczewskiej-Krupy. – Łódź: Ibidem, 1995. – S. 38-39. Цікава, што ў творы Касцюшка не атаясамляецца з палякамі, хоць і “tężko za Polszoju tużyć”, а выкарыстоўваецца як узор патрыёта для параўнання з запраданцамі Польшчы, Літвы, Украіны.

¹³⁰ Гл. падрабязней пра беспадстаўнасць ідэнтыфікацыі палешукоў-тугэйшых на карысць украінцаў, а не беларусаў, а значыць і пра беспадстаўнасць бачыць Берасцейска-Пінскае Палессе ўкраінскім этнічным рэгіёнам: Трофимчик А. К вопросу о белорусско-украинском территориальном и национальном разграничении по Брестско-Пинскому Полесью: история и факторы // Украинський історичний збірник. – 2004. – Випуск 6. – С. 257-270; Трафімчык А. Беларуска-ўкраінскае размежаванне па Берасцейска-Пінскаму Палессю // Беларускі гістарычны часопіс, 2006, № 4. – С. 17-23.

¹³¹ (Зваротны пераклад з украінскай мовы наш – А. Т.) Цыт. па: Усенко П. Тадей Косцюшко й Украіна: наш земляк – найславнішы поляк. – К.: Нора-Друк, 2004. – С. 60.

¹³² Па: Чаропка В. «Сябар прыгнечаных, вораг прыгнятальнікаў». Тадэвуш Касцюшка // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 12. – С. 9.

¹³³ Па: Сянькевіч В. Тадэвуш Касцюшка // Зважай, 1994, № 2. – С. 5.

Каханне для галоўнага героя аповесці зрабілася сублімацыйным “генератарам” жыццядзейнасці. Менавіта яно падштурхнула Касцюшку спярша ўцякаць з роднае краіны ў Францыю. Але там яму не знайшлося працы. З думай пра каханне ён плыў цераз акіян (англійскія калоніі ў Паўночнай Амерыцы ўзняліся на барацьбу за незалежнасць і ў іхняй арміі існавала праблема ў кваліфікаваных вайскоўцах): “Паглядзеў і на сыгнет. Арол ляціць праз Атлантыку! <...> Ці ўбачыць ён яшчэ калі свой край, Сяхновічы, Людвіку?”¹³⁴ З думай пра каханне і Бацькаўшчыну, з бязмежнымі пачуццямі любові праходзіла барацьба будучага ачольніка касінераў за незалежнасць Штатаў ад англійскай метраполіі:

“Гудзон нёс воды ў акіян. Па другі бок акіяна ляжаў Стары Свет, там была Айчына, Літва, Берасцейшчына, Сяхновічы!”¹³⁵

“Касцюшка пазіраў, як бадзёра адбіваюць крок батальёны, і шкадаваў – які жаль, што яго зараз не бачыць Людвіка!

Як ёй там жывецца на Бацькаўшчыне? Ці ўзгадвае пра яго?..”¹³⁶

“Боль, несучешны пякучы боль! За тысячы міль ад Айчыны думкі аб няспраўджаным каханні падаліся невыноснымі!”¹³⁷” etc. etc.

Часта на чужыне Тадэвушу *сніліся сны аб Беларусі*, якія пераносілі яго ў дзяцінства, у акружэнне родных, да Людвікі. Наогул з кантэксту аповесцей можна зразумець, што “амерыканская адысея” для Касцюшкі прынцыпова важная старонка лёсу, аднак не самамэта, а толькі прыступка да “вялікай мэты”, якую з’яўляецца ўсталяванне дэмакратычнага ладу, свабоды і паўнапраўя для кожнага ў сваёй роднай дзяржаве, перадусім у Княстве¹³⁸. Паказальна, што, бадай, усе свае палітычныя меркаванні ў рамане ён суадносіць з падзеямі на Радзіме. Яны ў значнай меры кшталтавалі погляды Касцюшкі, дыктавалі яму перадусім катэгарычна антыімперыялістычныя настроі: “Дзесяць гадоў таму (маецца на ўвазе пярэдадзень першага падзелу Рэчы Паспалітай 1772 г. – А. Т.) у маёй Айчыне шмат гаварылі пра кампрамісны мір з Расіяй. А скончыліся размовы тым, што цырыца Кацярына забрала частку Літвы і чакае моманту, каб забраць і астатнія правінцы... Кампраміс з імперыяй немагчымы! Або яна вас паглынае, або вы змагаецеся за свабоду!”¹³⁹

Але ў гэтай сувязі знаходзіцца і пэўны недагляд пры абгрунтаванні аўтарам аповесцей палітычнай пазіцыі Касцюшкі, які пастаянна апелюючы да досведу Рэчы Паспалітай, “забывае” (па віне Я. Конева, зразумела), што яе палітычны крызіс наступіў у тым ліку і з-за нібыта дэмакратычных “залатых шляхецкіх вольнасцей” пры юрыдычнай немагчымасці з боку манарха ажыццяўляць цэнтралізаванае кіраванне¹⁴⁰, спроба аднаўлення якога праз спадчынную манархію адбылася шляхам прыняцця канстытуцыі 3 мая 1791 г.,

¹³⁴ Коней Я. Срэбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 35-36.

¹³⁵ Ibidem. – С. 94.

¹³⁶ Коней Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 17.

¹³⁷ Коней Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 82.

¹³⁸ Гл., напрыклад: Коней Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 37.

¹³⁹ Коней Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 53.

¹⁴⁰ Гл., напрыклад: Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск: “Энцыклапедыкс”, 2001. – С. 315-324.

адмена якой і далейшы падзел дзяржавы (ужо другі) прывялі да паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі¹⁴¹. Таму ўкладзеныя ў вусны будучага ачольніка касінераў словы, што “манархія – заганны лад!”¹⁴² і да т. п., выглядаюць сімпатычна, ды ў кантэксце гістарычных рэалій, якім, як аўтар пераконліва даводзіць у бальшыні выпадкаў, ён валодае, падаюцца неадэкватнымі, тым больш што, паводле Конева, Касцюшка разумее драматызм Рэчы Паспалітай з прычыны шляхецкай эгаістычнасці: “Зусім, як у мяне на Бацькаўшчыне, – сказаў Тадэвуш. – Кожны жыве сваімі інтарэсамі. А да агульнай бяды Рэспублікі клопату няма...”¹⁴³

Аўтар пастараўся паказаць Касцюшку, як цэльную натуру, не абмежаваную ні ў этычным, ні ў эстэтычным плане. Літаральна праз некалькі сцэнаў Я. Коней здолеў раскрыць (і небезпадстаўна!¹⁴⁴) інтэлектуальны патэнцыял маладога інжынера-ліцвіна, які і мовамі замежнымі валодаў, і ў філасофіі старажытных цывілізацый разбіраўся, меў цвёрда абгрунтаваную палітычную канцэпцыю дэмакрата, дый па ўзроўні прафесіяналізму ў вайскавай справе быў высока ацэнены як саратнікамі, так і ворагамі. Але, бадай, галоўнай рысай створанага вобраза з’яўляюцца шчырасць і сумленне. У Амерыку ён прыехаў, маючы на мэце перадусім не паляпшэнне свайго матэрыяльнага становішча, як большасць наёмнікаў, а дзеля абароны ідэалаў свабоды, смерць за якую герой лічыў годнай. Касцюшка нават ў крытычны для свайго жыцця момант не пагадзіўся на прапанову англічан заключыць з імі больш выгадны кантракт: “Калі я здраджу сваім ідэалам – сумленне мяне загрызе”¹⁴⁵. Канешне, тае прапановы не паступіла б, каб англійскія афіцэры не маглі належным чынам ацаніць талент ліцвіна. Пасля здачы кантынентальнай арміяй фартэцыі (з-за смяротнае воспы не было каму яе абараняць) галоўнакамандуючы англійскім войскам генерал Бергойн, аглядзеўшы ўмацаванні, зазначыў, што дагэтуль невядомы яму Касцюшка – “таленавіты фартыфікатар”¹⁴⁶.

Пашанай Тэд, як называлі Касцюшку ў коле кіраўніцтва кантынентальнай арміяй, карыстаўся і сярод жаўнераў. Ён не рабіў сабе скідак і іншы раз працаваў з імі плячо ў плячо, каб ведаць цяжар працы, якой патрабаваў ад іншых. На перадавой жа Касцюшка праяўляў незвычайную смеласць.

“– Жаўнеры не сляпяя, Тэд. Бачаць, што вы не кланяецеся кулям. Смеласць паважалі ў любыя часы ва ўсіх арміях.

– Насамрэч я баюся, – сцішыў голас Касцюшка. – Мне жыць не надакучыла. Але я ўпэўнены: перамагу свой страх – ніякі вораг не адолее мяне...”¹⁴⁷

¹⁴¹ Ibidem. – С. 336-346.

¹⁴² Коней Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 85.

¹⁴³ Ibidem. – С. 109.

¹⁴⁴ Гл., напрыклад: Чаропка В. «Сябар прыгнечаных, вораг прыгнятальнікаў». Тадэвуш Касцюшка // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 12. – С. 10.

¹⁴⁵ Коней Я. Срэбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 86. Гл. таксама: Коней Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 38.

¹⁴⁶ Коней Я. Срэбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 73.

¹⁴⁷ Ibidem. – С. 91.

Наогул Касцюшка Конева не ілюстратыўны, “ачалавечаны”, з усім спектрам пачуццяў, характэрных амаль кожнаму з нас, таму і ўзровень адрэналіну ў яго мае свойства павышацца ў экстрэмальных сітуацыях: “Адна куля збіла яму капялюш. Тадэвуш адчуў, як уздыбіліся валасы на галаве”¹⁴⁸. Вайна, як разумеў Касцюшка, канешне, вымагае ад людзей праяўлення волі насуперак інстынкту захавання жыцця, аднак, па ўсім відаць, ён лічыў зусім нялішнім у ваенным кантэксце прыныць “здравой” рызык: “Бог апякуе героям, але дурняў не любіць!”¹⁴⁹

І ўсё ж аднойчы Касцюшка ў Конева зрабіў, як фармальна можа падацца, выключэнне. Каб пазбегнуць выспелага з-за рознагалоссяў канфлікту з генералам Лі адносна работ па падрыхтоўцы да ваенных дзеянняў, Тадэвуш прапанаваў таму папіць кавы на паляне літаральна пад варожымі кулямі. Адна з іх падчас “п’янікі” патрапіла ў плячук ліцьвіну, але нягледзячы на раненне ён працягваў кіраваць работамі, якія ў выніку такога рызыкаўнага кроку набылі актыўнасць¹⁵⁰. Вядома, што Касцюшка сапраўды быў тады паранены і не пакінуў арэну падзей¹⁵¹, аднак, магчыма, тут не абыйшлося без мастацкай выдумкі адносна акалічнасцей падзеі, праўда, для аповесці яна стала прыныповым мазком у псіхалагічным партрэце персанажа.

Конеў, распачаўшы свой цыкл аповесцей з няўдачы Тадэвуша ў каханні, і ў далейшым не абмінае тэму стасункаў героя з жаночым полам. Бо сапраўды, як адзначае Анатоль Бензюрук, “вельмі важнаю становіцца ўсялякая спроба “адкрыць” асобу Тадэвуша Касцюшкі, паказаць яго жывым чалавекам, а не змярцвелым кумірам. І пры гэтым пабачыць сапраўдную значнасць героя, якая асабліва ярка праявілася на фоне іншых дзеячоў часу”¹⁵². Шчасця свайго Касцюшка ўсё ж не спаткаў, ды і успаміны пра Людвіку не пакідалі яго.

Да стварэння вобраза жывога чалавека, а не ідэала, а тым больш ідала, спрычыняецца і тэма ўжывання Касцюшкам алкаголю. Падкрэсліваецца, аднак, што Тадэвуш ніколі не злоўжываў ім, але і не быў абстынентам, маючы высокую культуру піцця і не страчваючы *цвярозага* розуму¹⁵³.

Дарэчы, у паэзіі такога падыходу да фарміравання літаратурнага партрэта няма, яна скіравана ў асноўным на падтрымку міфалагізаванага вобраза (зрэшты, гэта неад’емная рыса лірыкі).

У творах Я. Конева прысутнічаюць элементы рамантызму адносна вобраза Касцюшкі: нешта ёсць ад “незвычайнага героя ў незвычайных абставінах”. Але падкрэсліваецца, што яму не былі чужымі звычайныя чалавечыя пачуцці – ад кахання да страху, не былі чужымі моманты душэўнай неўранаважанасці і распачы, хоць наогул герой у Я. Конева мае аптымістычны склад характару. Прычым Касцюшка з аптымізмам глядзіць не толькі ў бліжэйшую будучыню,

¹⁴⁸ Конев Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 23.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Ibidem. – С. 60-63.

¹⁵¹ Чаропка В. «Сябар прыгнечаных, вораг прыгнятальнікаў». Тадэвуш Касцюшка // Беларускі гістарычны часопіс, 2004, № 12. – С. 11.

¹⁵² Бензюрук А. Пра Т. Касцюшку і аўтара выдання // Несцячук Л. М. Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму / Л. М. Несцячук. – Брэст: ААТ “Брэсцкая друкарня”, 2006. – С. 14.

¹⁵³ Напрыклад: Конев Я. Срэбны арал у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С.93-94.

але і далёка наперад – не забываючы пра радзіму: “Але недарэмна я плыў сюды. Няхай дрэва свабоды пусціць першыя парасткі на амерыканскай глебе. Яго атожылі я перавязу, калі Бог дазволіць, на Бацькаўшчыну...”¹⁵⁴

Цікава, што моманты будучыні, якая чакала Касцюшку, праслізгваюць у аповесці. Адзін з іх – праз так званае дэжавію (парамнезію):

“Касцюшка сабраўся прышпорыць каня, як прагучаў варожы залп. Працяты кулямі ягоны конь паваліўся ў дарожны пыл, прыціснуў нагу конніку. Тадэвуш ад болю ледзь не страціў прытомнасць.

І раптам перад яго вачыма мільгнула дзівосная праява – Тадэвуш убачыў сябе на полі бітвы, пад ім гэтаксама падстрэляць каня, і няшчасная жывёла паваліцца, прыцісне яму нагу... Дзе гэта адбудзецца? Калі? Верагодна, пазней, значна пазней!...”¹⁵⁵

Дасведчаным зразумела, што маецца на ўвазе паланенне Касцюшкі пад Мацявіцамі восенню 1794 г., калі касінеры пацярпелі паражэнне ад расійскіх захопнікаў.

Вобраз Тадэвуша Касцюшкі малюецца Я. Коневым у кантэксце падзей, на іх фоне, што лепей высвечвае значэнне і значнасць ліцьвіна не толькі для станаўлення Злучаных Штатаў як дзяржавы самой па сабе, але і як кшталтавання іх дэмакратычнага дзяржаўнага ладу. Касцюшка відавочна шануе “грамадзянскае права” кожнага, плюралізм думак, які з’яўляецца непахіснай нормай дэмакратычнага грамадства. Пра такі плюралізм некалі выразіўся сучаснік Касцюшкі – Вальтэр, з твораў якога ліцьвін несумненна быў выдатна знаёмы (прычым у арыгінале): “Я не згодны ні з водным вашым словам, але гатовы аддаць жыццё за тое, каб вы маглі яго вольна выказаць”. Пэўную алузію (ці рэмінісцэнцыю) на гэты афарызм вялікага дзеяча эпохі Асветніцтва ўтрымліваюць наступныя словы галоўнага героя аповесцей Конева: “Няхай многія афіцэры і маюць думкі, якія розняцца ад вашых, сэр, – гэта іх грамадзянскае права, – пачціва сказаў Тадэвуш (Вашынгтону – А. Т.). – Аднак яны па-ранейшаму глыбока шануюць вас”¹⁵⁶.

Касцюшка бачыць і недахопы Біля аб правах, які абвяшчаў вольнасць нібыта для ўсіх, “аднак ніводным слоўцам не ўзгадваліся ні беднякі, ні рабы-негры, ні жанчыны. Нібыта ім свабода была непатрэбная!” “Я не паўтару такой памылкі, – паабяцаў сам сабе Тадэвуш. – Не забудуся ні пра сялян, ні пра жанчын. Усе атрымаюць свабоду!...”¹⁵⁷ (Дарэчы, згаданая думка непрыхавана пераклікаецца з вучэннем яшчэ аднаго прадстаўніка французскага Асветніцтва Ж. Ж. Русо, уплыў якога на ліцьвіна заўважаны гісторыкамі¹⁵⁸.) Сваю дэмакратычнасць Касцюшка пацвердзіў неўзабаве, калі вырашаўся лёс палонных. Ён згадаў пра іх рэальныя юрыдычныя магчымасці стаць грамадзянамі Злучаных Штатаў. (Дый напрыканцы жыцця Касцюшка

¹⁵⁴ Конев Я. Срэбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 65.

¹⁵⁵ Ibidem. – С. 55. Гл. таксама: Конев Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 90.

¹⁵⁶ Конев Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 98.

¹⁵⁷ Конев Я. Срэбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 60.

¹⁵⁸ Юхо Я., Емяльянчык У. «Нарадзіўся я ліцьвінам...». – Менск: Навука і тэхніка, 1994 (<http://txt.knihi.com/historyja/kascuska.html>).

заставаўся паслядоўным дэмакратам, склаўшы тэстамент, у якім ён прадпісаў вызаліць сялян, што належалі яму на далёкай радзіме, аднак родныя не выканалі такую волю.)

Без сумневу, Касцюшка Конева гуманіст. Але гуманізм, так бы мовіць, панятак, як па сённяшнім часе, не зусім канкрэтызаваны. Дык вось гуманізм Касцюшкі ў рамане тоесны вонегутаўскаму прынцыпу – прынцыпу “сіюминутнага гуманізма”¹⁵⁹, гуманізму “тут і зараз” (хоць гэта і выглядае парадаксальна з гледзішча зместу, бо ў вусны і дзеянні сваіх герояў Курт Вонегут укладвае ідэі пацыфістычнага накірунку, іх гуманізм мае тэндэнцыю да ідэальнасці, але ў выпадку нашай паралелі важным бачыцца метада, а не яго змесціва). Справа ў тым, што Касцюшка змагаецца за незалежнасць Штатаў ад Вялікабрытанскай імперыі, каб адстаяць ідэалы “свабоды, роўнасці, братэрства”, хоць і дапускае магчымасць ператварэння пры пэўных умовах маладой дзяржавы таксама ў імперыю з усімі яе наступствамі.

“Бергойн скептычна агледзеў абдзёрты мундзір Тадэвуша.

–Маёр Андрэ дакладваў мне, што вы не любіце Брытанскую імперыю. Але самі хіба не мацуеце новую імперыю? Вы ўпэўнены, што Амерыканская імперыя акажацца лепшай за Брытанскую?

–Балючы дакор, ваша светласць, – прызнаўся Тадэвуш. – Я не ўпэўнены, далёка не ўпэўнены. Але ў мяне ёсць хаця б надзея...”¹⁶⁰

Ды ўжо праз колькі гадоў Касцюшка і сам заўважае, у што ператвараецца ўзможанне толькі-толькі народжанай гісторыяй дзяржавы, калі глянуў на свежаўзведзеную калону з грозным арлом, што сімвалізаваў свабоду краіны ад Брытанскай імперыі: “Закінуўшы галаву, Тадэвуш пазіраў на велічную птушку, якая, распасцёршы крылы, учарэпілася ў мармур буйнымі кіпцюрамі. Надта грозным падаўся яму новы сімвал краіны. Падумалася – Злучаныя Штаты ствараліся па ўзоры Рымскай Рэспублікі, аднак ужо нагадваюць Рымскую Імперыю! Пакуль Амерыка не абараніла сваю незалежнасць, а цень крылаў яе арла ўжо над светам!”¹⁶¹

Аднак той прынцып, метада барацьбы ў імя дабра і супраць несправядлівасці “тут і зараз” цалкам апраўданы, бо эвентуальнасць далейшага развіцця Злучаных Штатаў мела тым часам толькі прагнастычны характар і яе аналіз належаў хутчэй да сферы футуралогіі, але не аксіялогіі хрысціянскай цывілізацыі.

Думаецца, што ў аповесцях аўтар здолеў ў поўнай меры адлюстраваць тую ролю, якую адыграў Тадэвуш Касцюшка ў лёсе Штатаў, ролю, якую пераацаніць немагчыма. Партрэт героя, выпісаны фарбамі мастацкага слова, атрымаўся ў Я. Конева каларытны і неразмаіты. Шматграннасць фігуры Касцюшкі не проста абазначана лёгкімі штрышкамі, – кожная з яго іпастасей выведзена тлустымі лініямі. Асаблівую ўвагу ў аўтара атрымалі палітычны і

¹⁵⁹ Гл.: Зверев А. Сигнал предостережения // Вонегут К. Бойня номер пять, или Крестовый поход детей, и другие романы. Пер. с англ. Р. Райт-Ковалевой. Вступит. статья А. Зверева. – М.: Художественная литература, 1978. – С. 12.

¹⁶⁰ Конёв Я. Срѣбны арол у чырвоным полі // Польша, 2003, № 10. – С. 92.

¹⁶¹ Конёв Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 81.

этычны бакі літаратурнага вобраза. Першы – у сувязі з ваенна-сацыяльнай дзейнасцю змагаюцца за свабоду як народаў, так і кожнага чалавека паасобку. А другі гарманічна дастасоўваецца да першага, каб у чытача не склалася ўражанне ад персанажа, як ад алавянага салдаціка, які механічна выконвае самім на сябе ўскладзены ваенны абавязак: менавіта гэты аспект высвечвае і чалавечнасць Касцюшкі, і цэльнасць ягонай натуры наогул. І найперш тут варта падкрэсліць хрысціянскі падмурак яго светапогляду: любоў да чалавека і чалавечтва сягае межаў шкадавання сваіх жа нядаўніх ворагаў¹⁶² (“любёце ворагаў вашых, дабраслаўляйце кляцьбітоў вашых, рабеце дабро ненавіснікам вашым і малецца за крыўдзіцеляў вашых і ганіцеляў вашых” – Святое Дабравесце паводле Мацвея, верш 5:44).

Аднак што-нішто ўсё ж выслізнула з-пад увагі пісьменніка, што б магло яскравей ахарактарызаваць персанажа. Перадусім гэта здольнасці Тадэвуша Касцюшкі ў галіне музыкі, а, як сведчаць дадзеныя, для гэтага былі ўсе падставы¹⁶³. Прынамсі ў дапаўненне мастацкага вобраза можна было б укласці ў рукі Касцюшкі скрыпку. Тым больш што ў далейшым, разгортваючы свой апавед ужо пра час па вяртанні героя на радзіму, аўтар двойчы кажа пра адзначэнне святаў Тадэвуша з прыяцелямі пад музыку ліцьвінскіх майстроў¹⁶⁴. А яшчэ адным са шматлікіх апісаных Я. Коневым баляванняў аўтар увогуле рэпрэзентуе свайго пратаганіста як далёкага ад музычных здельнасцей чалавека: “Касцюшка узяў у рукі кларнет з чорнага эбенавага дрэва, падумаў: а ці не навучыцца і яму іграць? Уявіў, як зімовымі вечарамі дэманстраваў бы сваё ўмельства брату і гасцям...”¹⁶⁵

Касцюшка Конева арганічна суадносіцца з вобразам будучага (для храналогіі аповесцей) кіраўніка паўстанцаў, які паўстае з гістарыяграфічнае літаратуры, ён, так бы мовіць, упісаны ў парадыгму навуковага прынцыпу гістарызму. Але на тое і ёсць літаратурны твор, каб па-мастацку адлюстравалі героя праз агульначалавечую прызму, стварыць яго псіхалагічны партрэт, што, дарэчы, ўжо практыкуецца і ў гуманітарнай навуцы, але ў нас пакуль не набыло канцэптуальных маштабаў. Тут варта прыслухацца да аўтарытэтных даследчыкаў літаратуры. С. Лаўшук, абапіраючыся на словы В. Гюго пра тое, што драма пакідае гісторыі знешняе і бярэ сабе ўнутраны, жыццёвы бок, дэкларуе: “Не трэба шукаць чыстай гісторыі ў гістарычных п’есах, як не трэба пісьменнікам некрытычна ісці за падзеямі, за дакументальнасцю. Задача мастака перш за ўсё ў выяўленні ўнутранай, гуманістычнай сутнасці гістарычнага факта, якая можа быць перададзена толькі праз душу непасрэдных удзельнікаў адлюстроўваемага”¹⁶⁶.

Аповед Я. Конева быў прыпынены (менавіта прыпынены) напярэдадні драматычных падзей на нашых землях (“Арол (з касцюшкаўскага сыгнета – А. Т.) вяртаўся ў сваё гняздо”¹⁶⁷ – НВ на незакончанае трыванне дзеяслова). І

¹⁶² Гл., напрыклад: Конев Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 10. – С. 48.

¹⁶³ Дадзіёмава В. Нарадзілася ў асяроддзі Касцюшкі... // Мастацтва, 1994, № 1. – С. 36.

¹⁶⁴ Конев Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 35; № 2. – С. 70.

¹⁶⁵ Конев Я. Літоўская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2009, №6. – С. 79.

¹⁶⁶ Лаўшук С. С. Сучасная беларуская драматургія. – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – С. 58.

¹⁶⁷ Конев Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 115.

калі дагэтуль чытач перажываў амерыканскія перэпетыі, апісанья ў аповесцях, магчыма, толькі праз прызму створанага пісьменнікам вобраза ліцьвіна, а ў астатнім не выключаны “созерцательные” адносіны да падзей, якія разгортваліся падчас вайны амерыканскіх калоній Англіі за незалежнасць ад яе, – дык апісанне таксама па сутнасці антыімперыялістычнай, антыкаланіяльнай барацьбы Рэчы Паспалітай у 1794 г. успрымацімца чытачом не адчужана, будзе суперажывацца. Тым больш што і вобраз Тадэвуша Касцюшкі ў такім кантэксце паўстае ў новай якасці – змагара за родную зямлю, пра служэнне якой ён марыў адпачаткова. Таму і не застаецца ён на амерыканскай зямлі, хоць на ёй было гарантавана Касцюшку за заслугі бязбеднае існаванне: “Я не прыжывуся тут. Мае карані – на Бацькаўшчыне. Рыбіна плыве на нераст праз тысячы водаў у сваё мора, сваё лонвішча. Птушка ляціць праз кантыненты ў сваё гняздо. Гэтаксама і я – не пражыву доўга без свайго мора, без свайго гнязда. Паплыву, палячу. Нішто мяне не ўтрымае”¹⁶⁸. У дадзеным выпадку аўтар чарговы раз не абыходзіцца без алузіі – свядомай (хутчэй за ўсё) і няхітрай, але вельмі дарэчнай і трапнай для кантэксту і канцэпцыі літаратурнага вобраза, вуснамі якога вядзецца пераклічка праз вякі з яшчэ адным знакамітым сынам зямлі беларускае, шляхі якога таксама пракладваліся далёка за межамі Бацькаўшчыны ў яе ж гонар, – Францыскам Скарынам: “Понеже от прирочения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чуют виры своя; пчелы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають”¹⁶⁹. Сваім учынкам – выбарам пакінуць адносна беспраблемнае жыццё ў незалежнай і моцнай дзяржаве на карысць субтыльнай на той час роднай краіны, якую раздзіралі на часткі суседзі-агрэсары, – Касцюшка апераджае думку, сфармуляваную пасля ў XX ст. Ларысай Геніюш: “Як жыць, дык жыць для Беларусі, а без яе зусім ня жыць!” (Цытую па памяці.)

Што ж дала “амерыканская адысея” ліцьвіну? Ці не дарэмнаю была барацьба на чужой зямлі за свабоду яе народа? “Не дарма, – гаварыў сабе (Касцюшка – А. Т.). – Калі не адарвецца зерне ад глебы, дык не прарасце. І калі б я застаўся на Бацькаўшчыне, дык не спазнаў бы сябе. Я вандраваў не толькі па Амерыцы, але і па абсягах сваёй душы. Цяпер я ведаю, што магу зрабіць для Айчыны шмат. І нават болей. А не прыплыў бы сюды – нізашто не даведаўся б...”¹⁷⁰

І вось чытач сустракаецца з Тадэвушам Касцюшкам на зямлі ліцьвінскай, калі той вяртаецца ў родавы сяхновіцкі маёнтак. Аўтар назваў гэтую старонку жыцця героя “ідыліяй”, хоць і тут бескампрамісная да несправядлівасці натура Касцюшкі, яго выкшталтаваны на каштоўнасцях заходняй дэмакратыі

¹⁶⁸ Ibidem. – С. 113.

¹⁶⁹ Францыск Скарына і яго час: Энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыклапедыя; Рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. Мн.: БелСЭ, 1988. – С. 94.

¹⁷⁰ Конёў Я. Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2004, № 11. – С. 113. Гэта выказванне можна лічыць чарговай паралеллю з біблейскімі матывамі: “Тое, што ты сееш, не ажыве, калі не памрэ; і калі ты сееш, дык сееш не цела будучае, а голае зерне, якое будзе, пшанічнае або іншае якое (Першае пасланне да Карынянаў, верш 15:36- 37).

светапогляд не маглі даць яму спакой. Таму і ідылія аказалася толькі адноснай – на фоне заакеанскага перыяду ягонага жыцця.

І на радзіме да жыццёвых працэсаў Касцюшка падыходзіў з аксіялогіяй, на якую вялікі ўплыў зрабіў амерыканскі перыяд у яго біяграфіі. Але нават заакіянскія вартасці не задавальнялі яго, бо не ахоплівалі ўсяго грамадства. А марай Касцюшкі было распаўсюдзіць разуменне самакаштоўнасці чалавека ў дачыненні да кожнага. І хаця яму даводзілася лічыцца са шляхецкімі традыцыямі, тым не менш ён ішоў у бок дэмакратызацыі, прынамсі ў даступных для яго межах: напрыклад, значна звузіў у сваіх уладаннях фізічныя пакаранні, увёў больш ліберальны этыкет у стасунках з прыгоннымі сялянамі. Касцюшка, нягледзячы на тое, што яго прафесія вымагае жорсткасці, праяўляе чалавечнасць у дачыненні да ўсіх без выключэння людзей. Прычым здараюцца сітуацыі, калі зрабіць выбар неабходна не паміж добрым і кепскім, а паміж кепскім і яшчэ горшым. Так, смяротныя катаванні злодзея-валацугі Тадэвушу падаліся занадта строгім пакараннем за крадзёж мёду і, блізка да сэрца ўспрыняўшы жудасную карціну, стрэлам з пісталета ён скончыў пакуты пакаранага. А на пытанне: “Пан Тадэвуш лічыць свой учынак прайвай гуманнасці?” – адказаў: “Я лічу, што злодзей, які нешта скраў, павінен сядзець у турме і выконваць якую-небудзь працу, – сказаў Касцюшка, – і частку заробку ўлады мусяць сплываць тым, хто пацярпеў ад яго ліхадзейства. Наша заканадаўства павінна быць больш гуманным...”¹⁷¹

Я. Коней не здраджвае абранай манеры апісання і дзеянняў, і вобразаў. Таму многае, у тым ліку штрыхі да партрэта Касцюшкі, падаецца таўталагізацыяй (магчыма – у залежнасці ад эстэтычнага густу – з пераборам). У прыватнасці фаталізм героя, якому, нягледзячы на ўсе высілкі і старанне, паранейшаму не шанцуе ў асабістым жыцці. Да ўсяго дадаецца неразуменне яго задумак, прапаноў, імкненняў землякамі – і родным братам, і ўвогуле закасацянелай у сваім рэтраградным кансерватызме шляхтай, эгасітычная блізарукасць якой вяла да дзяржаўнай катастрофы. Аднак разам з тым паранейшаму аптымістычныя ноткі вяртаюцца да Тадэвуша. “Усё магчыма!” – такі мажорны матыў пранізвае увесь ход падзей у “грэчкасейнай ідыліі” і вянчае яго.

У новай аповесці Я. Коней адкрывае свайго героя і з дагэтуль нязнанага боку – як гаспадара і эканаміста. Яму не падабалася архаічная сістэма вядзення гаспадаркі на радзіме ў цэлым і ў яго родавым маёнтку ў прыватнасці. Таму Т. Касцюшка распачаў земляробчыя рэформы на капіталістычныя капыл: зменшыў паншчыну, увёў для вырошчвання бульбу, мадэрнізаваў маёнтак і гаспадарчыя пабудовы. Гэта выклікала не проста здзіўленне ў суседзяў – некаторыя палічылі яго вар’ятам, хворым¹⁷².

Але такая пагалоска Касцюшку турбавала менш за ўсё (ён быў нават рады, што не даводзіцца дні напалёт баляваць і дэградаваць). Усё часцей яго агортвалі сумненні, скруха, глыбокадумныя разважанні пра сэнс жыцця.

¹⁷¹ Коней Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 41.

¹⁷² Коней Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 30.

Сыгнет зноў і зноў становіцца душэўным суразмоўцам Тадэвуша. Значэнне пярэсцёнка фактычна выходзіць на ўзровень касцюшкаўскага alter-ego. Арол на ім існуе сам па сабе, але ў той жа час уяўляе і частку ўнутранага псіхалагічнага стану Касцюшкі, прычым тая частка нясе пазітыўны зарад, аптымістычны імпэт.

“Паднёс Тадэвуш далонь да вачэй, горка ўсміхнуўся выяве сярэбранага арла на сыгнеце:

- Адлёталі мы сваё, пара скласці крылы... Наш лёс нам непадуладны...

І так шкада было сябе! Колькі мог бы яшчэ карыснага зрабіць людзям, паслужыць Айчыне! Не зробіць, не паслужыць, згіне бясплодным пнём! Слёзы наварнуліся на вочы экс-генерала.

І з-за слёз не бачыў, што сярэбраны арол не складвае крылы, з надзеяй раскінуў іх у чырвоным полі, быццам хацеў сказаць: рана Касцюшка сябе шкадаваць! Лёс сапраўды непадуладны! І арол яшчэ ўзляціць да нябёсаў, а самотнік з літоўскай глушы стане нацыянальным героем!”¹⁷³

Аднак яшчэ да гэтага Касцюшку чакалі рызыкаўныя для яго жыцця перэпетыі. Людвіка, а дакладней княгіня Любамірская ў лісце прасіла абараніць сваю кузіну Хрысціну Сульпінскую, на маёмасць якой прэтэндаваў брат яе неспадзявана памерлага мужа Каспар. Тадэвушу з першых хвілін знаёмства спадабалася трыццацігадовая адукаваная і абаяльная пані. Аднак не толькі тое пачуццё сімпатыі схіліла Касцюшку да фактычна авантуры, у выніку якой ён рызыкаваў нават тым, што меў, бо ішоў насуперак магутнейшаму магнату Рэчы Паспалітай Радзівілу, які складаў пратэкцыю ворагу Хрысціны. Касцюшка кіраваўся іншымі матывамі: “Я адчуваю, што справа справядлівая, таму гатовы біцца за яе... А яшчэ мне задецца, што Дубалекі стануць пачаткам нейкай важнай справы, першым крокам на вялікай дарозе. У нашай дзяржаве зашмат анархіі. Навесці паўсюль парадак мы не можам. Але здатныя абараніць закон хаця б на Камянецчыне...”¹⁷⁴

Абараняць давялося па ўсіх законах ваеннага майстэрства, бо раз’юшаны Сульпінскі выпрасіў у Радзівіла дапамогі ў выглядзе колькіх соцень жаўнераў і пайшоў вайною, якую з поўным правам можна назваць рэгіянальнай грамадзянскай ці – калі выражацца для дадзенага выпадку больш удалай польскамоўнай лексмай – дамовай. Такія дзеянні называліся наездамі і ў кантэксце тагачаснай анархіі былі нярэдкамі для Рэчы Паспалітай. Ужо тады Касцюшка паспрабаваў сябе ў ролі палкаводца невялікага войска і стратэга лакальнай вайны: узвёў неабходныя ўмацаванні, а з сялянаў арганізаваў на той неспакойны час рэгулярнае войска, узбраеннем якога сталі перакаваныя косы. Каб стымуляваць іх, па настойлівай рэкамендацыі Тадэвуша пані Сульпінская распарадзілася ў якасці ўнагароды за мужае змаганне даць волю сялянам-касірам. Такая падрыхтоўка разам з прадуманай тактыкай военачальніка дала плён: у выніку ўмела і зладжана праведзенай аперацыі прафесіяналы вымушаны былі здацца і прасіць літасці.

¹⁷³ Коней Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 36.

¹⁷⁴ Коней Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 2. – С. 46.

Паралельна з развіццём канфлікту адносіны Тадэвуша і Хрысціны набліжаліся да шлюбу. Касцюшка з усёю шчырасцю і сур'ёзнасцю паставіўся да тых стасункаў. Але, як аказалася, ён патрэбен быў Хрысціне толькі ў ролі абаронцы. І калі ёй падварнулася больш выгадная партыя, то яна амаль не вагаючыся зрабіла выбар не на карысць Тадэвуша, чым нанесла яму яшчэ адну глыбокую душэўную рану. Ды ў святле больш глыбокага аналізу падзей падазрэнні адносна сумленнасці Хрысціны, у тым ліку у справе смерці яе мужа, узмацніліся. Таму ў гэтым сэнсе можна лічыць, што Касцюшку нават пашчасціла.

Той узброены канфлікт і падзеі вакол яго выклікалі неадназначны рэзананс, што праецыравалася і на рэнамэ Касцюшкі, які стаўся парушальнікам спакою патрыярхальных ліцьвінскіх парадкаў. Яго спробы ўвесці прагрэсіўныя элементы ў грамадскі лад аказаліся занадта рамантычнымі: яны не былі адэкватна ўспрыняты ні пануючым саслоўем, ні прыгоннымі вёсак Сульпінскай, якія, не атрымаўшы ўсё-такі жаданай волі, палічылі Касцюшку падманшчыкам. Ад гэтага “зусім стала Тадэвушу непамысна. <...> У думках звярнуўся Касцюшка да птушынай выявы на пячатцы: што ж рабіць?

Сярэбраны арол распасціраў крылы ў чырвоным полі. Быццам падбэдзёрвала птушка: рабі, што падказвае сумленне!”¹⁷⁵

Такія эскапады загартоўвалі яшчэ больш дух Касцюшкі, развівалі ў ім праніклівасць: “Ніякая абраза мяне ўжо не пакрыўдзіць, – запырэчыў Тадэвуш. – І падмануць мяне ніхто не можа. Я столькі напакутаваўся, што зірну ў вочы і адразу распазнаю – праўду кажа чалавек ці не...”¹⁷⁶

Я. Конёў як мастак па-ранейшаму дазваляе сабе вольнасці з гістарычным матэрыялам. У гэтай аповесці ён яшчэ ў большай ступені надзяляе свайго пратаганіста магчымасцямі прадбачання. Так, паводле твора, у галаве Касцюшкі ўзнікае задума будаўніцтва крэпасці ў Брэсце; ён прадракае, што ў будучым беларусаў чакае найменне “бульбашы”; з яго падачы ўзброеных косамі сялян пачынаюць называць касінерамі¹⁷⁷. Гэтым самым аўтар прапануе сваю версію ўзнікнення добра знаёмых нам рэчаў. Канешне, такія моманты уяўляюць цікавасць для чытача. Аднак, думаецца, пры ўсёй іх магчымасці і нават неабходнасці для гістарычнай прозы з імі трэба абыходзіцца акуратней, каб не нашкодзіць мастацкасці твора і вобразаў. Прынамсі ідэя пабудавання фартэцыі на берасцейскім беразе Заходняга Буга на той час выглядае не зусім рацыянальнай: Брэст быў фактычна сэрцам Рэчы Паспалітай, і калі ўзводзіць магутныя абарончыя ўмацаванні, то варта тое было б рабіць на прымежных тэрыторыях. А мянушка “бульбашы”, як і “онімы” “янкi”, “маскалі”, “хахлы”, мае мадальнасць хутчэй зневажальную, чым нейтральную. Дый у даціроўцы біяграфіі Т. Касцюшкі, якой аўтар падкрэслена прытрымліваецца, ён робіць відавочныя хібы¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Конёў Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 2. – С. 67.

¹⁷⁶ Конёў Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 2. – С. 66.

¹⁷⁷ Конёў Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 18, 29; № 2. – С. 46, 47

¹⁷⁸ Пар: Конёў Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 1. – С. 14-15, 36.

Пэўны перабор назіраецца не толькі з таўталагізацыяй рыс Касцюшкі, але і ў выяўленні персанажаў з, як прынята сёння казаць, нетрадыцыйнай арыентацыяй. На гэты раз такім паўстае брат Тадэвуша – Язэп і яго камердынер. Міжволі ўзнікае пытанне: хто гэтую нішу зойме ў наступных аповесцях Я.Конева, хто такім акажацца ў акружэнні Касцюшкі сярод паўстанцаў? Думаецца, што аўтар імкнуўся ў тым ліку “ад адваротнага” падкрэсліць гэтым самым “нармальнасць” Касцюшкі, абараніць яго ад чытацкіх падазрэнняў наконт інтымнага жыцця. Але ці ж адлюстраванне драматычных стасункаў Тадэвуша з жанчынамі было б мала?

А вось апісанне страляніны па птушках дзеля забаў, што, можа, тым часам і было нормай, не ўпісваецца ў этычную парадыгму мастацкага вобраза Тадэвуша Касцюшкі. Не трэба забываць і пра выхаваўчы аспект прыгодніцкай і гістарычнай літаратуры, якую любіць падростаючае пакаленне. Глядзіцца дзікавата, калі герой самай высокай маркі адпачывае гэтак нецывілізавана.

Увогуле твор атрымаўся не такім эфектным, як папярэднія, што адбілася і на партрэце пратаганіста, многія мазкі якога проста капіравалі папярэднія аўтарскія штрыхі. І тут пры ўсім захаванні мастацкай праўды характара (не можа ж ён беспадстаўна арыгінальным чынам змяніцца) рэцыпіент можа проста занудзіцца, нягледзячы на цікавыя сюжэтныя калізій. Ствараецца ўражанне, што і сам аўтар ужо чакае, калі ён прыступіць (а мо ўжо і прыступіў) да нарацыі больш дынамічнага перыяду жыцця свайго пратаганіста, калі б герой раскрыўся ў сваёй найярчэйшай іпастасі.

Напрыканцы аповесці не мог не звярнуць увагу на сябе эпізод, калі Касцюшка “сур’ёзна задумаўся” над ідэяй задзіночання народаў Рэчы Паспалітай шляхам ідэнтыфікацыі ўсіх палякамі. Спячатку ён абурыўся. Але затым, адкінуўшы эмоцыі, убачыў у ідэі рацыянальнае зерне, да таго ж прасачыў узмацненне падобных тэндэнцый у іншых дзяржавах. “Значыць, не пазбегне такой моды і адзіная Рэспубліка ў Старым свеце. І мусіць неўзабаве абіраць пан Тадэвуш, да каго далучыцца: да “касмапалітаў”, якія імкнуцца да рэформаў, але ўсіх жыхароў Рэчы Паспалітай запішуць у палякі, ці да “патрыётаў”, што дбаюць толькі пра клопаты свайго краю і адмаўляюць любыя змены?”¹⁷⁹ Адказ на гэтае пытанне аўтар пакідае для працягу касцюшкаўскай эпопеі. Думаецца, такім чынам аўтар рыхтуе глебу для адлюстравання ідэйнага пераходу свайго героя на пазіцыі больш цеснай інтэграцыі народаў дзяржавы праз атаясамленне ўсяго насельніцтва як польскага.

Завяршаецца “ідылія” высокай ацэнкай здольнасцей Тадэвуша Касцюшкі на самым высокім узроўні ў Варшаве і добрым словам пра яго Хрысціны Сульпінскай, якое тым не менш абурыла Тадэвуша: “Такі, відаць, наканаваны лёс нашаму герою – бараніць справядлівасць і быць адзінокім...” Але, знаходзячыся пад уражаннем абяцання Людвікі сустрацца, Касцюшка ўзбадзёрыўся, бо “ўсё магчыма – і не толькі благое, але і цудоўнае! І так будзе

¹⁷⁹ Конев Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 2. – С. 62.

заўсёды! І Хрысціну бараніў не дарма. І на памяць ад яе застануцца два словы, якія цяпер увасобяць жыццёвую мудрасць Касцюшкі”¹⁸⁰.

Такім чынам, Я. Коней на пачатку XXI ст. эпічнай трылогіяй, якая, па ўсім відаць, у будучым перарасце і ў тэтра-, а то і ў пенталогію, стварыў мастацкую панараму жыцця і дзейнасці аднаго з самых вядомых у свеце ўраджэнцаў беларускай зямлі. Гэтым самым зроблены яшчэ адзін важкі ўнёсак у вяртанне нашага знакамітага земляка ў дыскурс беларускай гуманітарнай традыцыі. Прычым аўтар імкнецца не прысвоіць Т. Касцюшку, але паказаць яго верным і адданым сынам зямелькі роднае і ўвогуле чалавекам, годным як сваёй Айчыны, так і ў цэлым цывілізацыі.

Грані вобразу Т.К.

Светапогляд – гуманістычны

Адукацыя – граматы, плюс жыццё навучыла, стала ўніверсітэтам

Вайсковец – няма слоў

Палітык – дэмакрат, літвін, за інтэграцыю, але не спольшчванне, антыімперыяліст, ліберал (дазваляе мець плюрадзізм думак, нават да геяў – спакойна)

Эканаміст – добры, аграрый, эканомны, капіталіст

Культура – сціпласць, ветлівасць, такт,

Погляды на шлюб: цэніць высока, асабліва пабудаваны на каханні. Можа таму, яму і не ўдалося стварыць сям’ю

Псіхалагічны характар: сангвінік з рацыянальнай доляй флегматыка

¹⁸⁰ Коней Я. Грэчкасейная ідылія Тадэвуша Касцюшкі // Польша, 2008, № 2. – С. 71.

Драматургія

Доўгі час гэты род літаратуры абмінаў тэму касцюшкоўскага паўстання, хоць у Польшчы тыя падзеі сярод драматургаў сталі надзвычай папулярнымі¹⁸¹ з прычыны, вядома ж, сваёй кангеніяльнай драматычнасці. Аднак апошнім часам гэтая ніш стала пакрысе ліквідоўвацца. Першай ластаўкай стала драматычная аповесць Я. Хвалея “Рэгіна”, прысвечаная інсургентам Касцюшкі¹⁸². Ды апошні не фігуруе сярод персанажаў, дзеянне якіх абмежавана заключным перыядам паўстання, калі яго Начальнік ужо знаходзіўся ў палоне.

3. Дудзюк у аднаактовай п’есе, упершыню пастаўленай калектывам Народнага тэатра Івацэвіцкага РДК у 2005 г., паднімае тэму, якая дагэтуль не асэнсоўвалася беларускімі мастакамі слова, хаця фігуруе ў выяўленчым мастацтве і распрацавана ў гістарычнай навуцы, – тэму зняволення Т. Касцюшкі, у ходзе якога ён азіраецца назад, у мінулае, спрабуе не толькі ўзважыць яго, асабліва свае памылкі, але і метафізічна вярнуцца да некаторых момантаў. Агульная палітра яго настройў гэтага часу характарызуецца словамі “горыч”, “смутак”, “расчараванне”... Касцюшка паўстае перад намі хворым і зломленым, спустошаным чалавекам. Знаходзячыся ў няволі, яму толькі застаецца вяртацца ў перажытае, прычым вяртанне тое знаходзіцца на мяжы мрой і галюцынацый.

Касцюшка, значэнне якога для гісторыі глабальнае, пакутуе ад таго, што самае галоўнае ў яго жыцці засталася недасягнутым. Ён не хоча лічыцца з тым, што яно было недасягальным (ці маглі з’явіцца ноткі нейкага апартунізму пасля такіх гучных падзей, як незалежнасць Амерыкі, у што ён зрабіў канцэптэуальны ўнёсак?). А самае галоўнае для ліцвіна – доля Радзімы, якую пры ўсіх сваіх здольнасцях і высілках ён не змог выратаваць ад захопніцкай навалы.

“Касцюшка. ...Мяне заўсёды не столькі цікавіў мой асабісты лёс, колькі лёс маёй Радзімы.

<...>

Павел. Мы зробім усё для таго, каб пра былое Вялікае княства Літоўскае і памяці не засталася. Гэтыя землі назаўсёды ўвайшлі у склад Расіі.

Касцюшка (з горыччу). Няхай бы лепш мяне забыліся, толькі б Радзіма мая жыла!”¹⁸³

І яшчэ: пякучаю ранай на ўсё жыццё засталася разбітае каханне Тадэвуша да Людвікі, без якога асабістае жыццё Касцюшкі для яго самога сапраўды страціла вартасць. У выніку атрымалася экзістэнцыяльная драма, непераўзыходная па сваёй глыбіні. З аднаго боку Касцюшка дасягнуў такіх вышынь, якіх дасягаюць адзінкі. З іншага боку – мары і мэты яго жыцця засталіся марамі і мэтамі. У выніку: ні Радзімы, ні шчасця ў асабістым жыцці. І 3. Дудзюк па магчымасці перадае гэты душэўны драматызм, з якім у вязніцы

¹⁸¹ Гл: Mitzner P. Teatr Tadeusza Kościuszki. Postać Naczelnika w teatrze 1803 – 1994. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2002. – 318 s.

¹⁸² Рачоўскі Ст. Р. Тадэвуш Касцюшка: вяртанне на Беларусь // Веснік Брэскага ўніверсітэта. Экафіласофія. Права. Літаратуразнаўства. Мовазнаўства. Педагогіка, 2001, № 3. С. 62.

¹⁸³ Дудзюк 3. Нарадзіўся я літвінам // Рукапіс.

Касцюшка застаўся сам-насам, адкрываючы нам вобраз чалавека, якога абсалютная большасць ведае толькі з гераічнага боку, часам нават не ўсведамляючы, што за гераізмам, данесеным да нас гісторыкамі і мастакамі, знаходзіцца чалавек – са сваімі слабасцямі і пачуццямі, якія не заўсёды адпавядаюць партрэту міфалагізаванай постаці, прататып якой нярэдка пакутуе больш, чым паспаліты чалавек, у сілу большых выпрабаванняў і драматызму, што выпалі на яго долю. Такім прыкладам, пацверджаным гістарычнай праўдай, з’яўляецца Тадэвуш Касцюшка на астатнім адрэзку свайго жыцця. Тым не менш, знаходзячыся ў сітуацыі распачы, герой не забывае пра гонар і годнасць, пра Радзіму і суайчыннікаў. Яго дух застаецца нескароным і непадуладным волі ніякіх імператараў, будучы адданым той зямлі, якая і ўзгадавала такую асобу.

Заклучэнне

Рэзюмуючы, трэба канстатаваць, што паўстанне 1794 года і ў прыватнасці яго кіраўнік знайшлі свой выразны адбітак у мастацкім слове беларускага народа, што, як слушна заўважае А. Каўка, найлепшым чынам сведчыць пра гістарычна-духоўнае сваяцтва славутага земляка з беларускім народам, у памяці якога гэтая крэўнасць даўно выверана высокімі этычнымі і эстэтычнымі крытэрыямі¹⁸⁴. Канешне, сацыяльна-палітычныя ідэалы часоў Т. Касцюшкі дэактуалізаваліся: ён сапраўды ніколі не называў сябе беларусам (не лічачы сябе і палякам – у этнічным сэнсе). Але катэгорыі патрыятызму і справядлівасці, за якіх змагаўся герой, належаць вечнасці і менавіта да іх звяртаецца літаратурны працэс.

Аднак шпаркае напачатку з’яўленне фальклорных твораў на гэтую тэму доўга не дала значных вынікаў у мастацкай літаратуры, якая знаходзілася ў цяжкіх варункх расійскай каланізатарскай палітыкі. Толькі ў апошняй чвэрці ХХ ст., асабліва пасля краху таталітарнай сістэмы, пра Тадэвуша Касцюшку на Беларусі зноў загаварылі мастацкім словам: гістарычная памяць абудзілася вершаванымі, лірычнымі формамі. А на пачатку ХХІ ст. паўстаў шэраг эпічных твораў, які, мяркуючы па ўсім, будзе мець працяг: Я. Коней стварыў мастацкую панараму жыцця і дзейнасці аднаго з самых вядомых у свеце ўраджэнцаў беларускай зямлі.

У той жа час варта адзначыць актывізацыю ўвагі творцаў да сусветназнакамітага земляка на рубяжы тысячагоддзяў. Безумоўна, гэтаму, як прасочваецца ў ходзе аналізу, паспрыялі два фактары:

- 1) атрыманне незалежнасці Беларусі і пошук у гістарычным мінулым беларускага народа авантажных нацыянальных герояў (канструктыўны фактар);
- 2) адсутнасць адэкватнага шанавання такой маштабнай постаці, як Тадэвуш Касцюшка – змагар за свабоду Злучаных Штатаў, якія маюць пеяратыўную канатацыю ў беларускім дзяржаўным афіцыёзе, і вораг Расіі, з якой афіцыйны Мінск імкнецца стварыць саюзную дзяржаву, прычым падкрэсліваючы гістарычную брацкасць нашых народаў, і фігура такога земляка відавочна перашкаджае інтэнцыям палітыкаў (фактар дэструктыўны, але насуперак яму творцы як свабодалюбівыя асобы, шчырыя грамадзяне не столькі дзяржавы Беларусь з яе пераменлівай і часта гістарычна беспадстаўнай ідэалогіяй, колькі краіны Беларусь – сваёй Радзімы, якраз і выяўлялі сваё натхненне, патрыятычныя пачуцці, імкнучыся мастацкімі сродкамі рэканструяваць гістарычныя традыцыі свайго народа, вярнуць яму імёны герояў, сапраўдных і родных, а не навязаных часамі імперыялістычнага прыгнёту; такім чынам, атрымалася, што каталізацыя творчай увагі да Касцюшкі адбылася не дзякуючы гэтаму фактару, а насуперак).

Нягледзячы на разнастайнасць тых твораў, іх аб’ядноўвае перажыванне за лёс радзімы, беларускага народа, які падарыў свету такога таленавітага чалавека, як Тадэвуш Касцюшка, чыёй асобай патрэбна ганарыцца, а не

¹⁸⁴ Каўка А. Наш Касцюшка // Голас Радзімы, 1990, 3 мая. – С. 7.

адпраўляць на перыферыю сваёй памяці. Праз многія літаратурныя радкі прабіваецца таксама вера ў лепшую долю народа, за шчасце якога самааддана змагаюцца яго лепшыя сыны. Мастацкае слова (перш за ўсё сучаснай літаратуры) так ці інакш гучыць папярэджаннем манкуртызацыі і рэнегацтва суайчыннікаў. У той жа час глядзіцца неяк парадаксальна, што Тадэвуш Касцюшка, які не дасягнуў сваіх галоўных мэтаў, ідэалаў ні ў грамадскай дзейнасці, ні ў асабістым жыцці, стаўшы мастацкім вобразам, тым не менш нясе зарад аптымізму і надзеі, нават упэўненасці. Пэўна, патэнцыял гэтага вялікага чалавека, які стаў духоўнай паходняй, незалежна ад мастакоў слова распаўсюдзіўся і на іх творы. А значыць не згаснуць той паходні, хоць пакуль жа востра і актуальна гучаць напісаныя яшчэ ў 1990-х радкі А. Беллага (што сталі, дарэчы, эпіграфам да яго верша пра Касцюшку), якія трапна характарызуюць абсурднасць сённяшняй беларускай рэчаіснасці:

Гісторыя нас жорстка падманула.

Няма ні веры тут цяпер, ні меры.

Сувораўцаў пачэсным каравулам

Мы ставім да магілаў касінераў¹⁸⁵.

¹⁸⁵ <http://www.pbnf.org/index.php?index=2&id=2836>.